

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/325402639>

□□□□□□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □ □□□□□□□ □□□□□□□□

Book · December 2017

CITATIONS

0

READS

563

7 authors, including:

Santosh Bhattarai

91 PUBLICATIONS 422 CITATIONS

SEE PROFILE

Babu Ram Lamichhane

USAID Biodiversity

139 PUBLICATIONS 1,548 CITATIONS

SEE PROFILE

Chiranjibi Prasad Pokheral

National Trust for Nature Conservation

79 PUBLICATIONS 1,123 CITATIONS

SEE PROFILE

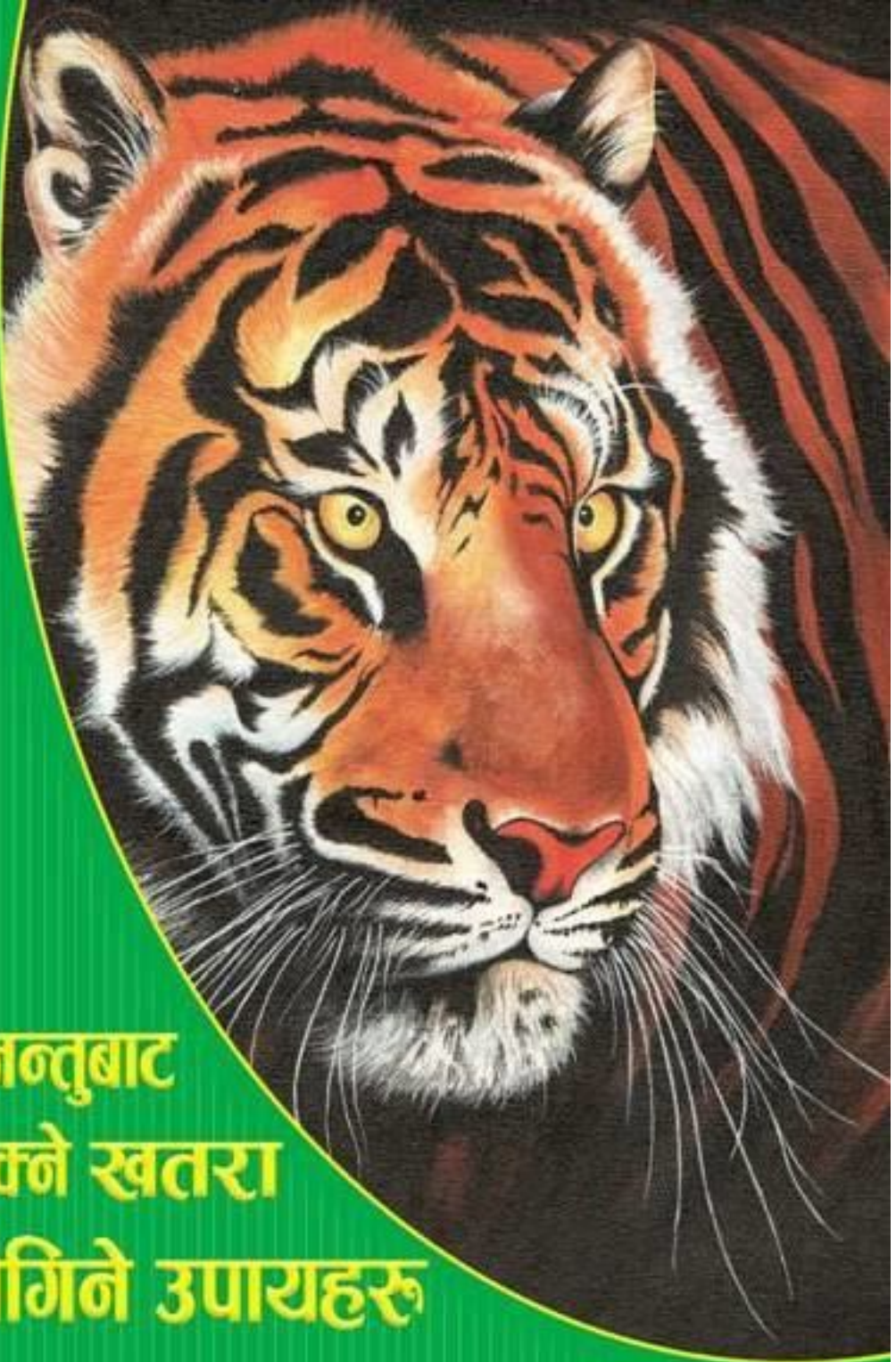

Shashank Poudel

Cornell University

15 PUBLICATIONS 247 CITATIONS

SEE PROFILE

**वन्यजन्तुबाट
हुनसक्ने खतरा
र जोगिने उपायहरू**

**राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र**

सौराहा, चितवन
२०७८

वन्यजन्तुबाट हुनेसक्ने खतरा र जोगिने उपायहरू

लेखन/संकलन

सरिता झावाली

डा. चिरन्जीवी प्रसाद पोखरेल

बाबुराम लामिछाने

सन्तोष मट्टराई

सशांक पौडेल

आशिष गुरुङ

सहयोगी:

पवित्रा गोतामे

हर्कमान लामा

बिष्णु लामा

त्रयशिराम सुवेदी

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र
सौराहा, चितवन
२०७४

प्रकाशक : राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
सर्वाधिकार : २०७४, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
संस्करण : (प्रथम संस्करण २०५९, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, बर्दिया संरक्षण कार्यक्रम)
: (दोस्रो संस्करण २०७४, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र)
प्रकाशन सहयोग : US Fish and Wildlife Service [USFWS]
सम्पर्क ठेगाना : राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र
रत्ननगर-६, सौराहा, चितवन
इमेल : bcc@ntnc.org.np, ntnc.bcc@gmail.com
वेबसाइट : http://ntnc.org.np
मुद्रण : कालिका छापाखाना न्यूरोड, चितवन, फोन: ०५६-५७०११४
designed by Madan Sentury

© राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष २०७४

व्यवसायिक प्रयोजनको लागि यस पुस्तकको आंशिक वा पूर्ण भाग प्रिन्ट वा फोटोकपी गर्न पाइने छैन । सन्दर्भ साभार गर्दा प्रकाशकलाई सर्वाधिकारको श्रेय दिनुपर्ने छ ।

साभार :

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष २०७४, वन्यजन्तुबाट हुनेसक्ने खतरा र जोडिने उपायहरू (परिमार्जित संस्करण), राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, रत्ननगर-६, सौराहा, चितवन

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष

मन्तव्य

जैविक विविधता संरक्षणमा भएका अथक प्रयास र बढ्दो सफलतासँगै संरक्षित वन्यजन्तुहरूद्वारा हुने जनधनको क्षतिमा अत्याधिक वृद्धि भई नयाँ चुनौतीहरू थपिएका छन्। विशेषगरी संरक्षित क्षेत्र वरिपरि बसोबास गर्ने स्थानीय समुदायहरू ती वन्यजन्तुहरूसँग बारम्बार सम्पर्कमा आइरहने हुँदा उनीहरू बढी पीडित छन् भने मानवीय आवेगका कारण वन्यजन्तुहरू पनि निरन्तर मारिने गरेको छन्। यस बाहेक संरक्षण क्षेत्रमा कार्यरत विशेषज्ञहरू, प्राविधिकहरू र अन्य कर्मचारीहरू तथा संरक्षित क्षेत्र घुम्न आउने पर्यटकहरू पनि समय समयमा वन्यजन्तुहरूसँग हुने जम्काभेटमा घाइते हुने तथा कतिपय अवस्थामा मृत्यु समेत हुने गरेको पाइन्छ। यस्तै घटनाहरूबाट बच्नको लागि संरक्षित क्षेत्रमा लामो समयदेखि कार्यरत अनुभवी व्यक्तिहरूबाट संकलित जानकारीहरू र व्यक्तिगत अनुभवका आधारमा तयार पारिएको यो पुस्तिका सम्बन्धित सबैका लागि उपयोगी हुनेछ।

यो पुस्तिका विशेष गरी प्रकृति पथ प्रदर्शकहरूको तालिमका लागि हाते पुस्तिकाको रूपमा, माध्यमिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूका लागि संरक्षण शिक्षा सामग्रीका रूपमा र समुदायहरूकालागि वन्यजन्तुबाट जोगिने उपाउ सिकाउने तथा सचेतना फैलाउने कार्यमा र मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्ने विषयमा कोशे ढुङ्गाको रूपमा काम गर्नेछ भन्ने मलाई पूर्ण विश्वास छ।

अन्त्यमा, यो पुस्तिकाको आवश्यकतालाई मनन गरी उपयुक्त परिमार्जन र प्रकाशन गर्ने जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, सौराहाका साथै यसको तयरीका निमित्त सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

गोविन्द गजुरेल

सदस्य सचिव

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष

खुमलटार, ललितपुर, पो.व.नं. ३७१२, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ९७७-१-५५२६५७१, ५५२६५७३, ५५२५९९७, फ्याक्स: ९७७-१-५५२६५७०
ई-मेल: info@ntnc.org.np, वेबसाइट: www.ntnc.org.np

भूमिका

जैविक विविधताको लागि ससारकै एक महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा परिचित तराई क्षेत्र बाघ, गैडा, हात्ती लगायतका धेरै आकर्षक र दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको वासस्थान हो । तराई क्षेत्रमा मानवीय चाप अत्याधिक छ । नेपालको करीब १७ प्रतिशत भू-भाग समेट्ने यस क्षेत्रमा आधा भन्दा बढि जनसंख्या बसोबास गर्छन् । यो क्षेत्रमा पाइने यस्ता लोपोन्मुख वन्यजन्तुहरूको संरक्षणको उद्देश्य सहित पाँचवटा निकुञ्ज, एउटा वन्यजन्तु आरक्ष र एउटा संरक्षण क्षेत्रको स्थापना भएको छ । त्यस्तै यी निकुञ्ज र आरक्ष आसपासका क्षेत्रलाई मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरी संरक्षण र विकासका कामहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । त्यस्तै भू-परिधि स्तरमा यी निकुञ्ज, आरक्षहरूलाई एकआपसमा जोड्ने गरी राष्ट्रिय वन तथा जैविक मार्गहरूको समेत पहिचान भई तराई भू-परिधीको रूपमा संरक्षणका कामहरू भइरहेका छन् ।

नेपालले वन्यजन्तु संरक्षणमा गरेको पहल स्वरूप यी दुर्लभ वन्यजन्तुहरूको संख्यामा क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै गईरहेको हालैका अध्ययनहरूले देखाएको छ । संख्यामा वृद्धिसँगसँगै यी वन्यजन्तुबाट हुने मानवीय क्षति तथा भौतिक सम्पत्तिको हानी नोकसानीका समस्यामापनि वृद्धि हुँदै गएको छ । खासगरी वन्यजन्तुको आक्रमणबाट मान्छे घाइते तथा मृत्यु हुँदा स्थानीयमा आक्रोश पैदा हुने र सम्पूर्ण संरक्षण कार्यप्रति नै नकारात्मक धारणा विकास हुने गरेको देखिन्छ । स्थानीयबीच जनचेतनाको अभाव तथा यस्ता खतरनाक वन्यजन्तुको आनिबानीबारे जानकारी नहुँदा पनि यस्तो क्षति धेरै हुने गरेको छ । त्यस्तै पर्यटकहरूलाई घुमाउन लैजाने क्रममा पथप्रदर्शक (गाईड)हरूले वन्यजन्तुको आनिबानी र आक्रमण गर्न सक्ने अवस्थाबारे जानकारी नराख्दा पर्यटक तथा गाईडहरू नै जोखिममा पर्ने, घाइते तथा अझभङ्ग हुने गरेको समेत पाइन्छ ।

यसै पृष्ठभूमिमा तराई क्षेत्रमा पाईने प्रमुख वन्यजन्तुहरू, तिनीहरूको आनिबानी तथा आक्रमण गर्न सक्ने अवस्था र बच्ने उपायबारे सन्दर्भ

सामाग्रीको अभाव खटिकरहेको बेला वि.सं. २०५८ मा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष (तत्कालिन श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष) बर्दिया संरक्षण कार्यक्रमबाट “हिंस्रक वन्यजन्तु र तिनबाट जोगिने उपाय” शीर्षकमा पुस्तक प्रकाशित भएको थियो । अत्याधिक माग हुँदाहुँदै उक्त पुस्तकको सिमित प्रतिहरू सकिएपछि यसै पुस्तक फेरि प्रकाशन गर्न धेरैले सुझाव तथा अनुरोध गरिरहेको सन्दर्भमा उक्त पुस्तकको विषय वस्तुहरूमा केही परिमार्जन गरी नयाँ स्वरूपमा यो पुस्तक प्रकाशन गरिएको हो ।

यो पुस्तक तयार गर्न विभिन्न चरणमा छलफल तथा अन्तरक्रियाहरू गरिएको थियो । वि.सं. २०७२ साल जेष्ठमा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा कार्यरत करीव २० जना अनुभवी गेमस्काउट तथा सिनियर गेमस्काउटहरूसँग अन्तरक्रिया गरी सुझाव लिईएको थियो । त्यस्तै राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष अन्तर्गत वन्यजन्तुको अध्ययन अनुसन्धान तथा अनुगमन र समस्या दिने वन्यजन्तु नियन्त्रणको क्षेत्रमा चार दशक भन्दा बढि अनुभव भएका वरिष्ठ वन्यजन्तु प्रावधिकहरू (विष्णु बहादुर लामा, हर्कमान लामा, मान बहादुर लामा) सँगको नियमित अन्तरक्रिया गरी यो पुस्तक तयार गरिएको हो । वन्यजन्तुको आनिवानी बारे गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरूको निचोडहरू समेत यस पुस्तकमा समावेश गरिएको छ ।

यस पुस्तकमा दिइएका वन्यजन्तुको आक्रमणबाट जोगिने उपायहरू विभिन्न चरणमा आएका सुझावहरूको सँगालो हो । प्रायःजसो यी उपायहरू प्रयोग भइसकेको र प्रभावकारी भएको अनुभवको आधारमा राखिएको हो । यी उपायहरू सामान्य अवस्थामा प्रयोग गर्न सकिन्छ तर स्थिति असामान्य भएमा (जस्तै: जनावर रेबिज जस्तो रोगले विरामी भएको वा मात लागेको) वा कुनै फरक व्यवहार भएको जनावरको सम्बन्धमा भने यो लागु नहुन सक्छ ।

विषय-सूचि

मूमिका	१
खण्ड- १ (जङ्गल जानुअधि पूर्व तयारी) -----	३
१. जङ्गलमा जाँदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू	३
२. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२५ अनुसार पालन गर्नुपर्ने नियमहरू	४
३. जङ्गलको छेउछाउमा वसोबास गर्ने बासिन्दाले अपनाउनुपर्ने सावधानी	५
४. जङ्गलजाँदा के के को खतरा हुन सक्छ ?	७
५. वन्यजन्तुले मान्छेलाई आक्रमण गर्ने कारणहरू	८
खण्ड-२ (प्रमुख आक्रामक वन्यजन्तुहरू) -----	११
१. हात्ती	११
२. गैँडा	१८
३. बाघ	२५
४. चितुवा	३१
५. भालु	३६
खण्ड-३ (अन्य वन्यजन्तुहरू) -----	३८
६.१. गौरीगाई (Gaur, <i>Bos gaurus</i>)	३८
६.२. अर्ना (Arna, <i>Bubalus arnee</i>)	४०
६.३. निलगाई (Blue bull, <i>Boselaphus tragocamelus</i>)	४१
६.४. बँदेल (Wild boar, <i>Sus scrofa</i>)	४२
६.५. मगर गोही (<i>Crocodylus palustris</i>)	४३
६.६. ध्वाँसे चितुवा (Clouded Leopard, <i>Neofelis nebulosa</i>)	४४
६.७. मृगहरू	४५
६.८. साना बिरालो प्रजातिहरू	४६
६.९. कुकुर प्रजातिहरू	४७
६.१०. साना स्तनधारी	४८
६.११. सर्पहरू	४९

खण्ड-१

जङ्गल जानुअघि पूर्व तयारी

१. जङ्गल जाँदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

जङ्गल वन्यजन्तुहरूको वासस्थान हो। वन्यजन्तुहरू विचरण वा आराम गरिरहेका भेटिन सक्छन्। ती वन्यजन्तुहरूसँग जम्काभेट हुँदा हुनसक्ने खतराहरूबारे बेलैमा बुझेर, मानसिक तथा शारिरिक रूपले तयार भएर मात्रै जङ्गल जानुपर्छ। घुम्न, अध्ययन, अनुसन्धान, गस्ती, दाउरा, घाँस वा अन्य कामका लागि जङ्गलमा जाँदा सधैं निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ।

- * जङ्गलमा एकलै जानु हुँदैन। जानै पर्ने अवस्थामा लठ्ठी बोक्नुपर्छ।
- * जङ्गलमा जाँदा जङ्गल सुहाउँदो लुगा र जुत्ता लगाउनुपर्छ। रंगीचङ्गी र भड्किलो लुगा लगाउनु हुँदैन। सफारी किट (भोला, दुरविन, प्राथमिक उपचारको निमित्त औषधि आदि) साथमा लिएर जानुपर्छ। अत्तर अथवा बास्ना आउने वस्तु प्रयोग गर्नु हुँदैन।
- * मोबाईल वा अन्य संचारको साधन लिएर हिंड्ने तर मोबाईललाई आवाज नआउने गरी (भाईब्रेसन) राख्नुपर्छ र आवश्यक परेको बेला मात्र चलाउनुपर्छ।
- * जङ्गल जाँदा गरगहना लगाउने वा बहुमुल्य सामान बोक्नु हुँदैन। खस्ने वा हराउने सम्भावना हुने हुनाले आफ्नो समान सुरक्षितसाथ राख्ने।
- * जङ्गलमा सधैं आँखा, कान चनाखो राखी सतर्क हुनुपर्छ, हो-हल्ला गर्नुहुँदैन। मोबाईलबाट गीत बजाउने, रेडियो सुन्ने गर्नुहुँदैन। हेडफोन प्रयोग गरेर हिंड्नु हुँदैन।
- * वन्यजन्तुहरू देखिएमा शान्त एवं सतर्क भई सुरक्षित दुरी कायम गर्नुपर्दछ। कुनैपनि वन्यजन्तुको धेरै नजिक जाने, जिस्क्याउने वा विथोल्ने गर्नुहुँदैन।
- * वन्यजन्तु वा चराचुरुङ्गी बस्ने ठाउँहरू (प्वाल, गुँड वा टोड्का आदि) चलाउनु वा विगार्नु हुँदैन।
- * कुनैपनि वन्यजन्तु वा चराचुरुङ्गीका बच्चा/बचेरा एकलो भेटिएमा चलाउनु वा अन्यत्र लैजानु हुँदैन। जङ्गली जनावर घाइते वा मरेको

अवस्थामा देखेमा सम्बन्धित निकुञ्ज, आरक्ष, वन कार्यालय वा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको कार्यालयहरूमा खबर गर्नुपर्दछ ।

- * सलाई, लाईटर साथै राख्नुपर्छ तर सलाई कोरी जथाभावी फ्याक्नु वा आगो लगाउनु हुँदैन ।
- * जङ्गल जाँदा धुम्रपान वा मदिरापान गर्नुहुँदैन ।
- * जङ्गलका बोटविरुवा-वनस्पति जथाभावी भाँच्ने वा काट्ने गर्नुहुँदैन ।
- * नदीनालाहरूमा जथाभावी नुहाउने, पौडी खेल्ने वा माछा मार्ने गर्नुहुँदैन ।
- * आफूले लगेको खाद्य पदार्थको खोल, बट्टा, प्लाष्टिक, पानीको बोटल वा अन्य कुनैपनि फोहोरजन्य पदार्थ जङ्गलमा फ्याँक्नु हुँदैन ।
- * संरक्षित क्षेत्र सम्बन्धी नीति नियमवारे जानकारी राख्नुका साथै पालना पनि गर्नु पर्दछ ।

२. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२५ अनुसार पालन गर्नुपर्ने नियमहरू

वन्यजन्तु संरक्षणका लागि बनेको नेपालको प्रमुख कानून राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२५ हो । यसले नेपालमा रहेको वन्यजन्तु संरक्षणका लागि निकुञ्ज (१२), आरक्ष (१), संरक्षण क्षेत्र (६), शिकार आरक्ष (१) तथा मध्यवर्ती क्षेत्र (१३)हरूको व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐनको दफा ५ अन्तर्गत यी संरक्षित क्षेत्रभित्र जाँदा निम्न अनुसारका कुराहरू निषेध गरेको छ ।

- (क) वन्यजन्तुको शिकार गर्न वा ओखेटोपहार ओसारपोसार गर्न ।
- (ख) जुनसुकै प्रदार्थको घर, छाप्रो, आश्रय वा अरु आकार बनाउन वा भोग गर्न ।
- (ग) कुनै भू-भाग कब्जा गर्न, सफा गर्न, आवादी गर्न, खेती गर्न वा कुनै बाली उब्जाउन वा काट्न ।
- (घ) घर पालुवा जीवजन्तु वा पंक्षी चराउन वा पानी खुवाउन ।
- (ङ) रुख, विरुवा, भाडी वा अन्य कुनै वनपैदावार काट्न, ढाल्न, हटाउन,

- छेकन वा वनपैदावार सुक्ने कुनै काम गर्न वा आगो लगाउन वा अरु कुनै प्रकारले हानी नोक्सानी पुऱ्याउन वा वन पैदावार ओसार पसार गर्न ।
- (च) खानी खन्न, ढुंगा खन्न कक्कडको माटो वा कुनै खनिजपदार्थ हटाउन ।
- (छ) वनपैदावार वा वन्यजन्तु, पंक्षी वा जग्गालाई क्षति पुऱ्याउन ।
- (ज) हातहतियार खर खजाना वा विष साथमा लैजान वा प्रयोग गर्न ।
- (झ) काजमा खटिएका सरकारी कर्मचारी वा राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष भित्रको प्रचलित बाटोको यात्रुहरु बाहेक अरुले घरपालुवा वा अन्य किसिमको वन्यजन्तु वा आखेटोपहार लैजान ।
- (ञ) राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र बग्ने नदी, खोला वा पानीको कुनै स्रोत थुन्न, फर्काउन वा त्यसमा कुनै हानीकारक वा विस्फोटक पदार्थहरु प्रयोग गर्न ।
- (ट) माथिका बुँदाहरुमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि वातावरण, वन तथा वन्यजन्तुलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको प्रकृति अनुसार तोकिए बमोजिमका निकुञ्ज वा आरक्षमा परम्परागत रूपमा उपभोग गर्दै आएका सुविधा प्राप्त बाटो, रैथाने चरिचरन, खानेपानी, सिँचाई तथा तटबन्धको प्रयोग गर्न, परम्परागत रूपमा सडुलन गर्दै आएको जङ्गली सागसब्जी तथा कन्दमूल सडुलन र माछा मार्नको लागि स्थानीय जनतालाई तोकिए बमोजिम अनुमति दिन सक्नेछ ।
- (ठ) मध्यवर्ती क्षेत्रमा विपद्मा परि कुनै परिवारलाई वन पैदावार आवश्यक परेमा र मध्यवर्ती क्षेत्रको कुनै स्थानबाट ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम सडुलन गरिएको वन पैदावार प्रयाप्त नहुने भएमा निकुञ्ज वा आरक्षको कुनै स्थानबाट त्यस्तो वन पैदावार सडुलन गर्न तोकिए बमोजिम अनुमति दिनेछ ।

३. जङ्गलको छेउछाउमा वसोबास गर्ने बासिन्दाले अप्जाउनुपर्ने सावधानी

जङ्गलमा पाइने विभिन्न प्रजाति वा वन्यजन्तुहरु कहिलेकाहीं गाउँघर नजिक आउन सक्छन् । त्यसैले जङ्गल छेउ बस्ने बासिन्दाले सधैं चनाखो र सतर्क रहनुपर्छ । हाम्रो जीउधन तथा भौतिक सम्पत्तिको सुरक्षाको लागि

पहिलो जिम्मेवारी हामी आफ्नै हुन्छ त्यसैले बेलैमा यसबारे पूर्वतयारी गरी क्षतिबाट जोगिन/जोगाउन पहल गर्नुपर्छ । वन्यजन्तुहरुको आनीवानी र यिनीहरुको सम्भावित आक्रमणबाट जोगिने उपायहरुबारे नियमित रूपमा छलफल गर्नुपर्छ । कुनै वन्यजन्तु नजिकको जङ्गलमा देखिएमा वल्लो पल्लो घर र जङ्गल नजिकका टोलहरुमा खबर गर्नुपर्छ । यस बाहेक जङ्गलछेउ वस्ने बासिन्दाहरुले निम्न कुराहरुमा ध्यान दिनुपर्छ ।

- * साँझ परेपछि बाहिर ननिस्कने, निस्कनै परे टर्चलाई लिएर सतर्कता अपनाएर मात्र निस्कने ।
- * साँझ अवेरसम्म केटाकेटीलाई घरबाहिर खेल्न नदिने । साँझ परेपछि वन्यजन्तुहरु पस्न नसक्ने गरी ऋयालढोका बन्द गर्ने ।
- * घरको वरीपरी भाडी तथा घाँसहरु सफा गर्ने । जसले गर्दा वन्यजन्तुहरु लुकन पाउँदैनन् ।
- * घर बाहिर (जङ्गलतिर फर्काएर) बत्ती बालेर राख्ने । वन्यजन्तुहरु उज्यालोको कारण घरसम्म आउन डराउँछन् । आईहालेमा देख्न सजिलो हुन्छ ।
- * सकभर घर गोठ वन्यजन्तुहरु छिर्न नसक्ने गरी पक्की बनाउने ।
- * घरपालुवा जनावरहरु बाघ वा चितुवा छिर्न नसक्ने गोठ (predator proof corral) भित्र राख्ने ।
- * आफ्नो घरमा चर्पीको व्यवस्था गर्ने । जङ्गल भित्र दिसापिसाव गर्न जाँदा गैँडा, बाघ, चितुवा जस्ता वन्यजन्तुले मानिसलाई आक्रमण गरेको वा मारेको प्रशस्त उदाहरणहरु छन् ।
- * सामुदायिक वनभित्र जाँदा समूहमा जाने । जङ्गलको बाटो भएर विद्यालय जानुपर्ने भए आफ्ना केटाकेटीलाई एकलै नपठाई समूहमा पठाउने । सामुदायिक वनमा पनि विहान सबेरै वा साँझ परेपछि नजाने ।
- * गाउँमा बाघ, चितुवा वा अन्य वन्यजन्तुले मान्छेलाई आक्रमण गरेमा तुरुन्त नजिकका अन्य गाउँमा पनि खबर गर्ने ।
- * वन्यजन्तुले पुऱ्याएका जनधनको क्षतिबारे सम्बन्धित निकायलाई यथाशिघ्र

जानकारी गराउने र राहतका लागि पहल गर्ने ।

- * घरमा कुकुर पाल्नु (बाँधेर राख्नु) उपयोगी हुनसक्छ । वन्यजन्तु घर वरपर आए कुकुरले सावधान गराउँछ ।

४. जङ्गल जाँदा के के को खतरा हुन सक्छ ?

जङ्गलमा विभिन्न किसिमका पशुपक्षी, बोटविरुवा, किरा फट्याङ्काहरू रहेका हुन्छन् । कतिपय जीवजन्तु तथा वनस्पतिहरू बहुउपयोगी गुण भएका हुन्छन् भने कतिपय मान्छेका लागि खतरनाक पनि हुन्छन् । जङ्गलमा हुँदा हाम्रो कामको प्रकृति, हामी पुग्ने क्षेत्र आदि अनुसार हामी यस्ता वन्यजन्तु वा वनस्पतिको नजिकमा पुग्न सक्छौं । बेलैमा यस्ता खतराहरूबारे जानकारी राखी, यसबारे पूर्वतयारी गरे जोगिन सकिन्छ ।

तराईको जङ्गल विभिन्न दुर्लभ तथा लोपोन्मुख वन्यजन्तुहरूको बासस्थान हो । संरक्षित क्षेत्रहरू प्राथमिक रूपमा यस्ता वन्यजन्तुहरूको संरक्षण तथा विकासको लागि स्थापना गरिएका हुन् । यिनै जीवहरूका कारण यी क्षेत्रहरू विश्वभर परिचित छन् र लाखौं पर्यटकहरू वर्षेनी नेपाल घुम्न आउँछन् । तर यी वन्यजन्तुहरूको धेरै नजिक पुगेमा, जिस्क्याएमा वा मान्छेसँग असुरक्षित महसुस गरेमा आत्मरक्षाको लागि आक्रमण गर्ने गरेको देखिएको छ । कतिपय अवस्थामा साना जनावरहरूले समेत क्षति गर्ने गरेको भेटिन्छ । तराईका जङ्गलमा जाँदा खतरा हुन सक्ने विभिन्न प्रकारका जीवजन्तुको परिचय यहाँ दिन खोजिएको छ भने पछिल्ला खण्डहरूमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

१. ठूला वन्यजन्तुहरू

हात्ती, गैडा, बाघ, चितुवा, भालु, गौरीगाई, अर्ना, निलगाई, जरायो, बँदेल, गोही आदि ।

खतराहरू: आक्रमणबाट घाइते तथा मृत्यु समेत हुन सक्ने ।

२. मध्यम आकारका वन्यजन्तुहरू

मृगहरू (बाइसिंगा, चित्तल, रतुवा, लगुना) जँगली कुकुर, स्याल, व्वाँसो, रतेल,

हुँडार, जंगली विरालो, मलाहा विरालो, चरीबाघ, मलसाप्रो आदि ।

खतराहरु: आक्रमणबाट घाईते (कहिलेकाहीं मात्र मृत्यु) हुन सक्ने, रोग सर्न सक्ने ।

३. साना वन्यजन्तुहरु

दुम्सी, न्याउरी मुसा, मुसा तथा छुचुन्द्राहरु, चमेरो, सर्प, गोहोरो, छेपारो तथा माउसुली आदि ।

खतराहरु: आक्रमणबाट घाईते हुन सक्ने, रोग सर्न सक्ने, एलर्जी (चिलाउने, डाबर, फोकाहरु निस्कने, सुन्निते, रातो हुने, दम बढ्ने), विषालु हुन सक्ने जसबाट मृत्यु समेत हुन सक्ने ।

४. किरा फट्याङ्गाहरु

माहुरी, बारुला, अरिङ्गल, अरिगाँठ, खजुरा, किर्ना, विच्छी, जुका, माकुरा आदि ।

खतराहरु: घाईते हुनसक्ने, किराहरु धेरै संख्यामा हुने हुँदा धेरैले एकैचोटि टोकदा मृत्यु समेत हुन सक्ने, विषालु हुन सक्ने, कुनै कुनैले टोकदा एलर्जी हुन सक्ने ।

५. जङ्गली वनस्पति(भारहरु)

काउसो, सिस्तु, भलायो (चोप) आदि ।

खतराहरु: पोल्ने, पाछ्ने वा एलर्जी हुन सक्ने ।

६. वन्यजन्तुले मान्छेलाई आक्रमण गर्ने कारणहरु

वन्यजन्तुले मान्छेलाई आक्रमण गर्नु दुर्घटना हो । मान्छे कुनैपनि वन्यजन्तुको आहरा तथा प्राकृतिक शत्रु होईन तरपनि किन मान्छेलाई यी वन्यजन्तुले आक्रमण गर्छन् त ? प्रायःजसो जङ्गली जनावरले मान्छेबाट खतरा महशुस गरी आत्मरक्षाका लागि वा मान्छेको कारण उनीहरुको कृयाकलापमा खलल पुग्ने (disturb हुने) कारणले गर्दा रिसाएर आक्रमण गर्ने गरेको देखिन्छ । त्यसैले यस्ता घटनाहरु घट्नुमा मान्छेको लापरवाही तथा असावधानी बढि जिम्मेवार देखिन्छ । निम्न अवस्थाहरुमा वन्यजन्तुहरु बढि आक्रामक हुने गरेको पाईन्छ ।

- * मान्छेसंग जम्काभिट हुंदा वन्यजन्तुले भारने समय वा ठांड नपाएमा आत्तिएर मान्छेलाई आक्रमण गर्न सक्ने ।
- * बच्चा सँगै भएको बेला माउले आफना बच्चाको सुरक्षाका लागि आक्रमण गर्न सक्ने ।
- * एकआपसमा जुधिरहेको, सहवास गर्ने (भाले लाग्ने) बेलामा मान्छे नजिक पुगेमा रिसाएर आक्रमण गर्न सक्ने ।
- * घाईते वा अशक्त वन्यजन्तुहरु भित्री जङ्गलमा अन्य वन्यजन्तुका डरले बस्तीको छेउछाड आउँछन् । यस्तो जनावरहरु मान्छेप्रति आक्रामक हुन सक्छन् ।
- * सुतिरहेको वा खाईरहेको बेला मान्छेले बिच्काएमा (Disturb गरेमा) रिसाएर आक्रमण गर्छन् ।

© NTNC

खण्ड-२

प्रमुख आक्रामक वन्यजन्तुहरू

हात्ती

नेपाली नाम	: हात्ती, एसियाली हात्ती, गज
अंग्रेजी नाम	: Asian Elephant
वैज्ञानिक नाम	: <i>Elephas maximus</i>
शारीरिक बनोट	: खैरोरफुस्रो रँगको बाक्लो छाला र पातलो रौं हुने, ठुला कान आगाडिपट्टि सुँड भएको
औसत तौल	: ५००० किलोग्राम
लम्बाई	: ६ देखि ८ मिटर (सुँड/पुच्छरसहित)
उचाई	: ३ मिटर
आयु	: ६० देखि ८० वर्ष (गर्भावस्था २२ देखि २४ महिना)
बच्चा	: सामान्यतया एकपटकमा १ छावा
आहारा	: अग्लो घाँस, रूखका पात, हाँगा, बोक्रा, फलफूल, अन्नबाली
बासस्थान	: तराई र चुरे क्षेत्रका वन र घाँसे मैदान,
विचरण क्षेत्र	: २०० वर्ग कि.मी. भन्दा बढी

पाँच हजार किलोग्राम तौल र करिव ३ मिटर अग्लो भिमकाय शरीर हुने हात्ती जमीनमा पाईने सवैभन्दा ठूलो जीव हो । नेपालका तराई तथा चुरेक्षेत्रमा पुर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्म नै हात्तीहरूले परापूर्वकालदेखि विचरण गर्ने गरेको पाईन्छ । हाल नेपालमा करिव २०० हात्तीहरू छुट्टाछुट्टै चारवटा भ्रुण्डमा निम्नानुसार रहेको पाईन्छ ।

- १) भापादेखि कोशीसम्म: करिव ७-१५
- २) सर्लाहीदेखि चितवनसम्म: करिव २५-५०
- ३) बर्दिया : करिव ८०-१००
- ४) शुक्लाफाँटा: करिव १०-१५ पाईन्छन् ।

हात्तीको सुँड विशेष अङ्ग हो, जुन सास फेर्न, टाढाको गन्ध सुँघ्न, पानी पिउन, खानेकुरा समातेर मुखमा हाल्न आदि कामका लागि प्रयोग हुन्छ । यो जति संवेदनशील हुन्छ, त्यति नै बलियो पनि हुन्छ । भाले हात्तीका बाहिर निस्केका लामा-लामा दुईवटा दाहा हुन्छन् भने पोथीका दाहा सानो र छोटो हुन्छ । कुनै भाले हात्तीको दाहा नहुन सक्छ जसलाई मकुना भनिन्छ ।

हात्तीको देख्ने शक्ति अलि कम हुन्छ भने सुन्ने र सुँघ्ने शक्ति अत्यन्तै राम्रो हुन्छ । एकआपसमा संचारका लागि तथा समुहको सुरक्षाको लागि हात्तीले विभिन्न खालको आवाजहरू निकाल्छ । ठूलो आवाजले विरोध जनाउँदछ भने सानो तथा दबेको स्वरले खुसी जनाउँछ । त्यस्तै सुँडलाई फड्कारेर वा जमीनमा बजारेर निकाल्ने आवाजले डर जनाउँछ ।

हात्ती सामुहमा बस्ने प्राणी हो । सामान्यतया समुहमा मत्ता (भाले), ढोई (पोथी) तथा छावा (बच्चा) हरू गरी १०-१५ हात्ती हुन्छन् जसको नेतृत्व सवैभन्दा बढी उमेरको पोथी हात्तीले गरेको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा मत्ता हात्तीहरू एकलै पनि हिड्ने गरेको भेटिन्छ । हात्ती शाकाहारी जनावर हो । ठूलो शरीर र पाचनशक्ति कमजोर हुने हुनाले यिनिहरूलाई नियमित रूपमा खाइरहनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले दिनभरिमा करिव १४-१८

घण्टा खानमा व्यतित् गर्दछन् । त्यसैले हात्तीलाई बस्न एवं चर्न ठूलो क्षेत्रको आवश्यकता पर्दछ । खाना, पानी आदिको अवस्था हेरी यिनीहरू नियमित रूपमा एक ठाँउबाट अर्को ठाँउमा बसाई सराई गर्दछन् । यसरी बसाई सराई गर्न यिनीहरूले प्रायः एउटै बाटो प्रयोग गरेको पाइन्छ । कतिपय यस्ता बाटाहरूमा मानव बस्तीहरू तथा संरचनाहरू बनेको कारणले गर्दा हात्तीको परम्परागत विचरण प्रक्रियामा असर परेको तथा मान्छेसँग द्वन्दमा पर्ने गरेको पनि देखिन्छ ।

हात्ती एक बुद्धिमान र शान्तिप्रिय जीव हो । स्वभावैले यिनीहरू मानिसदेखि टाढै बस्न रुचाउँछन् । तरपनि कतिपय ठाँउमा हात्तीले मान्छे मार्ने गरेको हामीले बेला बेला सुन्ने भोग्ने गरेका छौं । प्रायःजसो मान्छेकै लापर्वाही र हात्तीप्रतिको आक्रमक तथा गैर जिम्मेवार व्यवहारले गर्दा नै हात्तीको आक्रमणबाट मान्छेको मृत्यु वा अङ्गभङ्ग हुने गरेको पाइन्छ ।

३.१. हात्तीले कस्तो बेला आक्रमण गर्छ ?

- * एकलो हात्तीहरू बढि आक्रामक हुन्छन् । मात लागेको अवस्थामा भाले हात्तीहरूको शरीरमा टेस्टोस्टेरोन् नामक हर्मोन अतिरिक्त मात्रमा उत्पादन हुन्छ जसले गर्दा बढी उत्तेजित हुने र एक अर्कासँग जुध्ने गर्दछन् । यति बेला यिनीहरूको कन्चटबाट तरल पदार्थ बग्छ । यस्ता भाले हात्तीहरू सामान्य भन्दा बढी आक्रामक हुन्छन् ।
- * जम्काभेट भएमा वा अचानक हात्तीको नजिक पुगेमा ।
- * हात्ती चरिरहेको बेलामा जिस्क्याएमा वा हल्ला गरेमा । हो-हल्ला तथा चर्को आवाज यिनीहरूले मन पराउँदैनन् ।
- * सानो बच्चा साथमा भएको अवस्थामा । आफ्नो बच्चा हराएमा वा मरेको अवस्थामा ।
- * खेती वाली खान आउँदा अगुल्टो वा कुनै वस्तुले चोट लाग्ने गरी हानेर धपाउँदा रिसाएर आक्रमण गर्न सक्छ ।
- * ईख राखेको अवस्थामा यिनीहरूको स्मरण शक्ति तिब्र हुने हुनाले

जिस्क्याउने, लखेट्ने मान्छेको आवाज सम्भरहन सकछन् र पछि सम्म पनि आक्रमण गर्न सकछन् ।

3.2. हातीले आक्रमण गर्ने तरिका

हाती कुनै कारणले रिसापछि यसले सबैभन्दा पहिले सुँड भुईँमा पड्काउँदै धुलो छर्छ । कान ठाडो पाउँ (अधिलिटर ल्याउँदै) जोडले कराएर आक्रमण गर्छ । सुँडले हानेर मान्छेलाई लडाउँछ, अनि खुट्टाले थिच्छ र सुँडले समातेर च्याच्छ । भालेले दाह्राले पनि हान्छ र भुईँमा पछारिसकेपछि दाह्राले घाँच्छ । रिसाएको हातीले मानिसलाई भुईँमा पछारिसकेपछि सुँडले समातेर पर फ्याँकिदिन्छ वा रखमा लगेर पछार्छ । आक्रमण गर्ने बेलामा रख अगाडि रहेछ भने रखले वा हाँगाले समेत हान्छ । दुडा वा जे अगाडि भेट्यो त्यही उठाएर पनि हान्ने गर्दछ । आक्रमण गरिरहेको अवस्थामा मानिस भाग्न खोज्यो भने छेकेरपनि आक्रमण गर्छ । सामान्यतया पोथीभन्दा भाले हातीहरु बढी आक्रामक हुन्छन् तर असुरक्षित महसुस गरेको बेला सबै जङ्गली हातीहरु आक्रामक हुन्छन् ।

3.3. हातीको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

क) आक्रमण गर्नु अघि

- * हातीलाई हामीले जस्तो व्यवहार देखायो, त्यस्तै व्यवहार फर्काउने गरेको देखिन्छ । हातीलाई चोट पुग्ने गरी आक्रमण गर्यो भने मान्छेप्रति भन्नु आक्रामक हुन्छ ।
- * जङ्गलमा जाँदा हातीको ताजा संकेत (पाइला, दिसा, रख ढलाएको, चरेको) याद गर्ने, भेटियो भने सतर्क हुने र हाती गएको दिशातर्फ नजाने । साथै सुँड बजारको वा हातीले घुरेका सुन्न सकिन्छ । यस्तो आवाज सुनियो भने आफू सतर्क हुने ।
- * जङ्गल जाँदा जाँड-रक्सी नखाने । यसको गन्धले गर्दा हातीले मान्छेलाई पछ्याउँ पछ्याउँ आक्रमण गर्ने सम्भावना बढी हुन्छ ।

ख) हात्ती धपाउनु परेमा ध्यान दिनुपर्ने

कतिपय बेला हात्तीले वालिनाली वा घरगोठ क्षति गर्न लाग्दा धपाउने क्रममा पनि हात्तीले आक्रमण गर्ने गरेको पाईन्छ। यस्तो बेला हात्ती धपाउनु भन्दा सक्भर चुपचाप बस्ने, हो-हल्ला नगर्ने र हात्तीलाई आफ्नै बाटो जान दिने गर्नुपर्छ। तर हात्ती धपाउनु परेमा निम्न अनुसारको सजगता अपनाउनु जरुरी हुन्छ।

- * हात्ती आएको थाहा पाउनासाथ सकेसम्म छिटो सुरक्षित स्थानमा बस्ने। अन्न, खेत वा घर भन्दा पहिले ज्यान जोगाउने। आफू तथा परिवारका सदस्यहरु सबै सुरक्षित भएपछि मात्र हात्ती धपाउने।
- * हात्ती कहाँ छ जानकारी राख्ने, आफू सुरक्षित रहनेगरी मात्र हात्तीलाई धपाउने। एकलै नहिंड्ने, धेरै नजिक नजाने। हात्ती धपाउँदा समुहमा

जाने, ठूलो टर्च वा आगोको मशाल आदि लिने ।

- * हात्तीलाई धपाउँदा चारैतिरबाट घेरा नहाल्ने, सधैं हात्तीलाई भाग्ने बाटो छोड्ने । भाग्ने बाटो नपाएमा हात्तीले आत्तिएर मान्छेलाई आक्रमण गर्नसक्छ ।
- * मदिरा सेवन नगर्ने तथा सेवन गरी रातीमा नहिँड्ने । सुत्ने ठाँउ नजिक खानेकुरा नराख्ने । जाँड रक्सी घरमा नराख्ने ।
- * घर बाहिर विजुली बत्ती बालेर उज्यालो राख्ने । घर नजिक भाडी नराख्ने ।
- * हात्तीको अवस्था बारे जानकारी राख्ने । कंचट (आँखा भन्दा तल) वाट माद निस्के ननिस्केको ख्याल गर्ने ।
- * हात्तीलाई आकर्षित गर्ने खेतीवाली (धान, मकै, उखु आदि) को ठाँउमा मन नपर्ने बालि (आलु, तेलहन, मेन्था, जुट, कागती, सुर्ति, पिँडालु आदि) लगाउने ।

ग) आक्रमण गर्न लागेको अवस्थामा

- * अचानक हात्तीसँग जम्काभेट भएमा आफूसित भएको सामान (टोपी, लुगा, भोला, चप्पल) फ्याँक्ने र नआत्तिकन विस्तारै पछाडि हट्ने । हात्तीले दौडेर लखेट्न लागे वाङ्गोटिङ्गो गरी दौडिने । हात्तीले छोटो दुरीसम्म मात्र लखेट्छ र लखेट्दै पछि पछि आइरहन्न ।
- * हात्तीले लखेट्दा ढुङ्ग्यान बगरतिर भाग्ने । अलि छड्के परेर ओरालोतिर भाग्ने ।
- * दलदल वा हिलोतिर भाग्ने । हात्ती भारी शरीरको हुने हुँदा दलदल क्षेत्रमा हिड्न डराउँछ ।
- * ठूलो रुख ढलेको भए त्यसको मुनिबाट भाग्ने ।
- * हात्तीले लखेट्दा पुल-पुलेसा तरेर भाग्ने । यस्ता पुल-पुलेसा हात्तीले हतपत तर्दैन र अतः भाग्ने मौका पाइन्छ ।
- * हात्तीको सुँघ्ने शक्ति तीव्र हुने हुँदा हावा बगिरहेको दिशामा भाग्ने ।
- * घरेलु हात्ती चढी जड्जल गएको बेलामा जड्जली भाले हात्तीसँग जम्काभेट

हुँदा आक्रमण गर्न सक्ने भएकाले आफू चढेको हात्तीलाई छिटो छिटो सुरक्षित स्थानतर्फ लगनुपर्दछ ।

- * आगो वा राँको बालेरपनि हात्तीलाई तर्साउन सकिन्छ तर आगोले हात्तीलाई हिकुँउनु हुँदैन ।
- * हात्तीवाट बच्न ज्यादै ठूलो रूख चढनुपर्ने हुनाले हतारको बेलामा सम्भव नहुन सक्छ । रूख चढनु सुरक्षित उपाय नहुन सक्छ ।

घ) आक्रमण गरिसकेपछि

- * मरेजस्तो गरी चुपचाप बस्ने । नचलिकन चुपचाप गरी मरेको जस्तो गरेमा हात्तीले आक्रमण गर्दैन भन्ने विश्वास छ ।
- * मान्छेलाई आक्रमण गरेको थाहा पाउने वित्तिकै यो खबर नजिकको गाउँहरूमापनि यथाशिघ्र पठाउने । साथै निकुञ्ज, आरक्ष तथा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको कार्यालयहरूमा तुरुन्त खबर गर्ने । घाइतेलाई उपचारको लागि सहयोग गर्ने ।

© NTNC/ Aashish Guring

गैंडा

नेपाली नाम	: गैंडा, ठूलो एकसिङ्गे गैंडा
अंग्रेजी नाम	: Greater one horned rhino
वैज्ञानिक नाम	: <i>Rhinoceros unicornis</i>
शारीरिक बनोट	: ठाउँ ठाँउमा फोल्ड भएको रौं नभएको बाक्लो छालाले ढाकिएको र नाक माथि एउटा खाग भएको
तौल	: १८०० देखि २२०० के.जी.
लम्बाई	: ४ मिटर
उचाई	: १.५-१.९ मिटर
आयु	: ४०-५० वर्ष (गर्भावस्था १६-१८ महिना)
बच्चा (केटा/केटी)	: एक पटकमा एउटा केटाकेटी
आहारा	: घाँस, रूखका पातहरू तथा भारहरू
बासस्थान	: पोखरीहरू भएको तराईको नदीतटीय घाँसे मैदान तथा वनक्षेत्र
विचरण क्षेत्र	: १०-१५ वर्ग कि.मी.

© NTNC/Pabitra Gotame

हात्तीपछिको सबैभन्दा ठूलो स्थलचर जीव गैंडा हो । हाल संसारमा रहेका गैंडाका पाँच प्रजाति मध्ये नेपालमा पाईने प्रजाति ठूलो एकसिङ्गे गैंडा (यसपछि गैंडा भनिएको) हो । कुनै समयमा तराईका सबै क्षेत्रमा गैंडा विचरण गर्ने गरेको इतिहास छ । तर हाल गैंडा नेपालको पर्सा, चितवन, बर्दिया र शुक्लाफाँटा रा.नि. तथा आसपासका वन क्षेत्रमा गरी जम्मा ६४५ को सङ्ख्यामा रहेको छन् ।

बच्चासँगै हुँदा, पोखरीमा आहाल खेल्दा तथा भाले लाग्ने बेला बाहेक गैंडाहरू एकलै हिँड्छन् । निश्चित ठाउँमा पटक पटक दिसा गर्ने यिनीहरूको बानी हुन्छ । बिहान र साँझ बढि सक्रिय हुन्छन् भने दिउँसोको समय सुतेर वा आहाल खेलेर बिताउँछन् । नियमित रूपले आहाल खेल्नुपर्ने हुँदा गैंडाको लागि पोखरी तथा घोलहरू महत्वपूर्ण हुन्छ । गैंडा शाकाहारी जीव हो । खानाको रूपमा काँस, नर्कट, फाँक, दुबोजस्ता घाँस तथा कुटमेरो, दही-कमला, भेल्लर, सिन्दुरे जस्ता रूखपात प्रतिदिन ८० केजी जति खाने गर्छ । कहिलेकाहिं जङ्गल नजिकका खेतबारीमा पसेर यसले धान, गहुँ, मकै तथा सागपात समेत खाइदिने गर्दछ ।

गैंडाको खाग गाईभैसीको सिङ्ग जस्तो नभई रौ गुजुल्टिएर बनेको हुन्छ । यो छालासँग मात्र जोडिएको हुन्छ, भित्र हड्डीसँग जोडिएको हुँदैन । एक आपसमा जुध्ने बेलामा यसको प्रयोग हुँदैन । गैंडा देख्दा भारी शरीरको भए पनि ४० कि.मी. प्रति घण्टाको गतिमा दौडन सक्छ र दौडँदै गर्दा छिटै दिशा बदल्न सक्छ । यिनीहरूको सुध्ने र सुन्ने क्षमता राम्रो हुन्छ ।

१.१. गैंडाले आक्रमण गर्ने अवस्था

गैंडाहरू स्वभावैले मान्छेप्रति आक्रामक हुन्छन् । खासगरी मान्छेका कारण कुनै खतरा महसुस गरेको अवस्थामा आक्रमण गर्दा मानिस घाईते तथा मृत्यु समेत हुन सक्छ । गैंडाले आक्रमण गर्न सक्ने अवस्था तलका

बुँदाहरुमा दिइएको छ ।

- * धेरै नजिक पुगेमा, गैँडालाई जिस्क्याएमा, चारैतिरैबाट मान्छेले घेरेमा ।
- * गैँडाले आफूलाई असुरक्षित महसुस गरेको अवस्थामा ।
- * विशेष गरी बच्चा सहितको पोथीहरु बढी रिसाहा र आक्रामक भएको पाइन्छ । आफ्नो बच्चाको सुरक्षाका निम्ति बढी सतर्क हुने हुनाले अलिकति खतरा महसुस गर्ने बित्तिकै यसले मान्छेलाई आक्रमण गर्छ ।
- * एक आपसमा जुधिरहेको वा जुधेर घाइते भएको अवस्थामा ।
- * कुनै गैँडाहरु मान्छे देखे बित्तिकै आक्रमण गर्न आउने स्वभावकापनि हुन्छन् ।

१.२. गैँडाले आक्रमण गर्ने तरिका

आक्रमण गर्नुभन्दा पहिले हल्का कान चलाउँछ, टक्क अडिन्छ । प्रायःजसो नाक र ओठ जोडी फ्वाँ फ्वाँ गरी आवाज निकाल्छ । हान्न आउँदा टाउको घोटो पारेर, कान आगाडि फर्काएर, द्वार द्वार आवाज निकाल्दै तीव्र गतिमा दौडेर आउँछ । टाउको घोटो पाउँ जोडले मानिसलाई उचालेर फ्याक्छ र भुइँमा पछारेपछि खुट्टाले कुल्चने, तल्लो दाह्राले हान्ने र टोकने गर्छ । एकपटक हानिसकेपछि अलि पछ्याडि हटी फर्केर हेर्छ । मानिस चल्थो वा आवाज निकाल्यो भने फेरी आएर हान्छ । गैँडाले जिब्रोले चाटेर घाईते बनाउँछ भन्ने कुरो साँचो होइन । सामान्यतया गैँडाको दाह्रा नदेखिने हुँदा यस्तो भनिएको हो ।

१.३. गैँडाको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

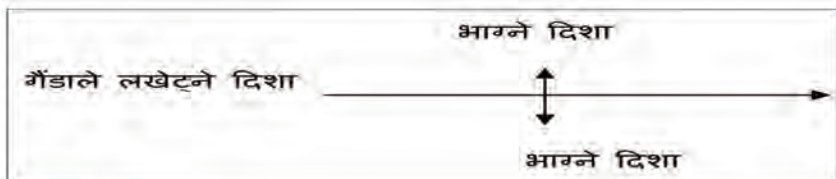
क) आक्रमण गर्नु अघि

- * गैँडाको ताजा पाइला वा दिसा देखियो भने सतर्क हुने किनकी गैँडा त्यहि क्षेत्रमा हुनसक्छ । जङ्गलमा सतर्क र चनाखो भएर उसको क्रियाकलाप याद गर्ने ।
- * जङ्गलमा जाँदा गैँडा देखियो भने नजिस्काउने र हल्ला नगर्ने ।

- * जङ्गलमा भएको समयमा सानो बच्चा सहितको गैँडा भेटियो भने देख्ने वित्तिकै लुक्ने वा छिटो भन्दा छिटो रुख चढ्ने वा भाग्ने। यस्तो गैँडा देख्दा कहिल्यै पनि नजिक हेर्न जाने वा फोटो खिच्ने वा जिस्क्याउने गर्नु हुदैन।

ख) आक्रमण गर्न आएको अवस्थामा

- * गैँडावाट खतरा महसूस भएमा छिटोभन्दा छिटो रुख चढ्ने।
- * ठूलो रुखको फेँद वा ढिस्का ढिस्कीको पछाडि आड लाग्ने वा लुक्ने वा मोटो रुखको वरिपरि घुमि गैँडालाई छलेर भाग्ने।
- * अचानक गैँडाले आक्रमण गर्ने अवस्था भएमा वा गैँडासँग जम्काभेट भएमा, आफूसित भएको कुनैपनि समान (टोपी, लुगा, चप्पल, रुमाल, फोला) गैँडातिर फ्याक्दै, आफू जोडले भाग्ने वा रुख चढ्ने।
- * समूह मिलेर जङ्गल जाँदा गैँडाले आक्रमण गर्ने स्थिति आएमा लुक्ने प्रयास गर्ने, सकिएन भने सबै एकै ठाउँमा भेला भएर बेस्सरी हल्ला गर्ने र गैँडालाई भगाउने।
- * गैँडासँग जम्काभेट भएको ठाउँ वरिपरि रुख छैन भने जोडले बाङ्गो टिङ्गो (५० डिग्रीको कोण बनाउँदै) दौड्ने।
- * गैँडाको आक्रमणवाट बच्न ओरालो छ भने ओरालोतिर दौड्ने र ढिक छ भने ढिकतिर उक्लने, ढुङ्गा, बालुवा, गिटी भएको बगर तिर दौड्ने।
- * दलदल वा भास क्षेत्रतिर भाग्ने। गैँडाको शरीर गह्रौं हुने हुनाले यस्तो क्षेत्रमा जान हचिक्छ।
- * गैँडाको सुन्ने र सुँघ्ने शक्ति तीव्र हुने हुँदा गैँडाले लखेटेमा हावा बहिरहेको दिशातिर भाग्नु प्रभावकारी हुन्छ।

- * गैंडाले लखेटेमा नजिकै नदी वा खोला छ भने नदी वा खोलामा हाम फाल्ने ।
- * नजिकै बाक्लो भाडी छ भने भाडीमा लुक्ने ।
- * हात्तीमा चढेको अवस्थामा हात्तीलाई अड्याएर गैंडा भएतिर फर्काउने। हात्ती भाग्यो भने पछ्याडिवाट आक्रमण गर्ने सम्भावना बढि हुन्छ। अगाडि फर्काउँदा पनि हान्न आएमा सानो लट्टीको भटारो हान्ने र हैट हैट गर्दै कराउने । हात्तीलाई रुख ढाल्न लगाउने वा भाडी यताउता हल्लाउन लगाउने । हात्ती चालकले दह्रोसँग हात्तीलाई नियन्त्रणमा राख्नुपर्छ ।

ग) आक्रमण गरिसकेपछि

- * अन्त्यमा केही सीप नलागे हिम्मतसाथ आफूसित भएको लट्टीले गैंडालाई थुतुनोमा छड्के पारेर जोडले हिकार्उने । यसरी हिकार्उंदा कहिलेकाहिँ गैंडा तर्सैर भाग्छ ।
- * गैंडाले हानीहाल्यो भने अरु कुनै उपाय नभएको अवस्थामा गैंडाको दुवै कान दुवै हातले समात्ने । यसो गर्दा कुल्चन पाउँदैन ।
- * मान्छेलाई आक्रमण गरेको थाहा पाउने वित्तिकै यो खबर नजिकको गाउँहरूमापनि यथाशिघ्र पठाउने । निकुञ्ज, आरक्ष तथा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको कार्यालयहरूमा तुरुन्त खबर गर्ने ।

© NTNC

बाघ

नेपाली नाम	: बाघ, पाटेबाघ
अंग्रेजी नाम	: Tiger, Royal Bengal Tiger
वैज्ञानिक नाम	: <i>Panthera tigris (tigris)</i>
शारीरिक बजोट	: सुनौलो रंगको पृष्ठभूमिमा कालो रंगको (पाटाहरू) हुने
औसत तौल	: १५० देखि २०० किलोग्राम
लम्बाई	: २.५ देखि ३.० मिटर
उचाई	: लगभग १ मीटर
आयु	: १६-२० वर्ष (गर्भावस्था ९०-१०५ दिन)
बच्चा	: एकपटकमा २-४ वटा डमरू
आहार	: जरायो, चित्तल, बँदेल, लगुना आदि
बासस्थान	: वन, भ्गाडि तथा घाँसे मैदान
विचरण क्षेत्र	: भाले ४०-६० वर्ग कि.मी. पोथी १५-४० वर्ग कि.मी.

© NTNC

बाघ विरालो प्रजातिको सबैभन्दा ठुलो आकर्षक जीव हो । कुनै समय नेपालको तराईदेखि महाभारत क्षेत्रसम्म बाघ पाइन्थ्यो तर हाल तराई र चुरे क्षेत्रका ५ वटा संरक्षित क्षेत्र र आसपासका वन क्षेत्रमा मात्र सिमित रहेका छन्। बागमती नदी पश्चिमका पर्सा, चितवन, बाँके, बर्दिया र शुक्लाफाँटा रा.नि. तथा आसपासका वन क्षेत्रमा बाघ स्थायी रूपमा बसोबास गर्ने गरेको पाईन्छ। बाघ रातीको समयमा सक्रिय हुन्छन्, आफ्नो इलाका चहारेर सो क्षेत्रको रेखदेख गर्ने गर्दछन् र अरु बाघलाई आफ्नो उपस्थिति जनाउन विभिन्न संकेतहरू जस्तै: वाटोछेउका रुख तथा झाडीहरूमा पिसाव गर्ने, वाटोमा खोसेर दिसापिसाव गर्ने, रुखहरूमा कोतरेर नङ्गाका चिन्हहरू छाड्ने गर्छ।

मान्छे बाघको प्राकृतिक आहारा होइन। नरभक्षी (मान्छे खाने बानी परेको) बाहेक अन्य बाघहरू प्रायः मान्छेलाई आक्रमण गर्दैनन्। तर बाघले असुरक्षित महसुस गरेको बेला वा निम्न अवस्थामा आक्रमण गर्न सक्छन्।

२.१. बाघले कस्तो बेला आक्रमण गर्छ ?

- * जम्काभेट भएर बाघले भाग्ने ठाउँ नपाएको अवस्थामा।
- * सुतेको वा आराम गरिरहेको बेलामा मान्छे नजिक पुगेमा।
- * साथमा सानो बच्चा भएको अवस्थामा। पोथीले बच्चा लुकाएको ठाउँमा अचानक पुगेमा। यस्तो अवस्थामा रुख चढेको मानिसलाई पनि भ्रम्टने गर्दछ।
- * शिकार गर्न लागेको अथवा खान लागेको अवस्थामा।
- * अँध्यारोमा बाघको दृष्टि मान्छेको भन्दा शक्तिशाली हुन्छ। त्यसकारण रातीको समयमा बाघले आक्रमण गर्ने सम्भावना बढि हुन्छ।
- * जङ्गलमा भुकेर वा निहुरिएर काम गरिरहेको अवस्थामा आहारा (बाँदर, लङ्गुर, मृग) जस्तो ठानी मान्छेलाई आक्रमण गर्ने गरेको पाईन्छ।
- * दुई बाघ आपसमा भगडा गरिरहँदा वा भाले लाग्ने बेलामा मान्छे पुगेमा।

- * खासगरी घाइते वा विरामी भई लामो समयसम्म भोको रहेको अवस्थामा, बुढो भई शिकार गर्न अशक्त भएमा वा माउबाट छुट्टिएका र आफ्नो निश्चित क्षेत्र नभएका अर्ध-वयस्क बाघहरूले प्राकृतिक शिकार गर्न नसक्दा मान्छेलाई आक्रमण गर्न सक्छन् ।

२.२. बाघले आक्रमण गर्ने तरिका

आत्मरक्षाका लागि आक्रमण गर्नु अघि बाघले घुरेको जस्तो आवाजले चेतावनी दिन्छ । त्यसपछि बाघले पुच्छर ठाडो पारी दायाँबायाँ हल्लाउँछ, अनि भुइँमा लुपुक्क टाँसिएर बसी प्रायः आवाज निकाल्दै आक्रमण गर्छ । आफुले खाना खाईरहेको वा बच्चालाई खाना खुवाइरहेको बेलामा मान्छे देख्यो भने कराएर एककासी भ्रम्टन्छ ।

शिकार गर्ने हेतुले मान्छेलाई आक्रमण गर्दा कुनै किसिमको आवाज निकाल्दैन तर मान्छे देखेपछि लुसुक्क भाडिभित्र पस्छ । भाडीमा वा अग्लो घाँसमा लुकेर पछ्याउदै आफूले भ्रम्टन सक्ने दुरीबाट एककासी आक्रमण गर्छ । प्रायः बाघले आक्रमण गर्दा पछ्याडिबाट वा दायाँ बायाँबाट आक्रमण गर्छ । यस्तो बाघले प्रायः मान्छे १/२ जना भएको बेला आक्रमण गर्छ । आक्रमण गर्दा आफ्नो ४ वटै पञ्जा फुलाएर नङ्गा निकालेर समात्छ र मुखले टाउकोको पछ्याडि वा गर्धन नेरको मेरुदण्ड भाँची मार्ने गर्छ । घाँटी च्यापेर श्वासनली थुनी नमरुञ्जेल च्यापि राख्छ । यस्तो गरेको देखेर बाघले रगत चुस्छ भन्ने अन्धविश्वास रहेको पाईन्छ ।

२.३. बाघको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

क) आक्रमण गर्नु अघि

- * बाघ भएको क्षेत्रमा हिंड्दा छिटो, छरितो र चनाखो भएर हिंड्ने साथै बाघको पिसाब वा शरीरको गन्ध याद गर्ने र सतर्क हुने ।
- * जङ्गलमा जाँदा बाघको पाईला, दिसा, खोसेको, पिसाब फेरेको, नङ्गाले

रुखमा कोतरेको छ कि हेर्ने। यस्ता चिन्हहरू देखियो भने नयाँ हो कि पुरानो छुट्याउने। यदि ताजा छ भने कताबाट आएको, कतातिर गएको हेर्ने र बाघ गएको दिशातिर नजाने वा सावधानी अपनाउने।

- * बाघको पञ्जा हेर्दा पञ्जाको आकृति विग्रेको छ, छैन हेर्ने। आकृति विग्रेको छ भने घाइते बाघको पञ्जा हुन सक्छ र घाइते बाघले आक्रमण गर्ने सम्भावना धेरै हुन्छ। ठूलो र सानो पाइला संगसंगै देखिएमा माउ र बच्चाको हुनसक्छ त्यसकारण विशेष सतर्कता अपनाउनु पर्छ।
- * बाघको पाइला भएको ठाउँमा रौंहरू वा रगत वा शिकार घिसारेको चिन्ह भए पछ्याएर नजाने। बाघले शिकार गरेर खान लागेको वा बच्चालाई खुवाउन लागेको हुन सक्छ र यो अवस्थामा बाघ खतरनाक हुन्छ।
- * जङ्गलमा बाघ देख्यो भने नजिक नजाने वा नजिस्क्याउने।
- * बाघ सुतेको बेला, शिकार गर्न लागेको बेला र शिकार खान वा खुवाउन लागेको समयमा देखेमा पटकै हल्ला नगर्ने।
- * जङ्गल जाँदा बाँदर, चित्तल वा चराचुरुङ्गीको आवाजहरू याद गर्ने। बाघ नजिकै भएमा यी जीवजन्तुहरू अनौठो (डराएको) किसिमले कराई संकेत दिन्छन्।
- * बाक्लो भ्राडि भित्र दिसापिसाव गर्न नजाने। जङ्गलको छेउछाउ बसोबास गर्ने मानिसहरूले साँझ परेपछि आफू पनि सकभर घरबाहिर ननिस्कने तथा केटाकेटीलाईपनि अवेरसम्म बाहिर खेल्न नदिने।
- * नरभक्षी बाघ भएको ठाउँमा कदापि नजाने र सम्बन्धित निकायलाई खबर गर्ने। घर गाउँमा बाघ निस्केको थाहा पाएमा त्यो ठाउँ वरिपरि भीड नगर्ने। बाघ हेर्ने लोभमा आफू वा अरु कसैको ज्यान जान सक्छ।
- * बाघ भएको क्षेत्र वरपर बस्ने वासिन्दाले घरको वरीपरी भ्राडी नराख्ने। यस्तो भ्राडीमा बाघ लुकेर बस्न सक्छ।
- * सामुदायिक वनमा जाँदा बसेर, निहुरेर वा भुकेर गर्नुपर्ने काम गर्दा बाघले मान्छेलाई जनावर जस्तो देखेर आक्रमण गर्ने गरेको पाईन्छ। त्यसैले सकेसम्म त्यस्तो कृत्याकलाप नगर्ने, गर्नुपरेमा समुहमा चनाखो

भई गर्ने वा पछाडि पट्टि मुकुण्डो लगाउने वा घाँटीमा कपडा बेर्ने ।

ख) आक्रमण गर्ने अवस्थामा

- * जङ्गलमा अचानक बाघसँग जम्काभेट भएमा भाग्ने स्थिति छ भने भाग्ने वा पातलो रूख (२० देखि २५ फिटभन्दा माथि) चढ्ने । तर यदि भाग्ने स्थिति छैन भने चुप लागेर बाघतिर ढाड नफर्काई आफू विस्तारै पछि पछि सदैव जाने र सुरक्षित ठाउँ भेटेपछि नदौडीकन विस्तारै भाग्ने वा भाडीभित्र पस्ने । त्यतिन्जेल बाघ पनि लुसुकक आफ्नो बाटो लाग्न सक्छ ।
- * पौडि खेलनमा बाघ मान्छे भन्दा कुशल हुने हुनाले बाघले भ्रम्टन लाग्यो भने पानीमा कहिल्यै पनि हाम फाल्नु हुँदैन ।
- * समूहमा जङ्गल जाँदा बाघ जम्का भेट भई खतरा महशुस भएमा थपडी मारी चर्को स्वरले (हैट हैट) कराएर भगाउने प्रयास गर्ने ।

ग) आक्रमण गरिसकेपछि

- * अन्य कुनै किसिमले बचन नसके अन्तिममा आफूसित भएको लौरोले बाघलाई बेस्सरी नाकमा हान्ने वा घोच्ने । यसो गर्दा बाघ भाग्नपनि सक्छ । हात तथा लौरोले आफ्नो टाउको र घाँटी जोगाउने ।
- * बाघले मान्छेलाई आक्रमण गरेको थाहा पाउने वित्तिकै यो खबर नजिकको गाउँहरूमा पनि यथाशिघ्र पठाउने । साथै निकुञ्ज, आरक्ष तथा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको कार्यालयहरूमा तुरुन्त खबर गर्ने ।

© NTNC/Aashish Gurung

चितुवा

नेपाली नाम	: चितुवा (बाघ तथा थोप्ले बाघ पनि भनिने)
अंग्रेजी नाम	: Common Leopard
वैज्ञानिक नाम	: <i>Panthera Pardus (fusca)</i>
शारीरिक बजो	: खैरो रङ्गको पृष्ठभूमिमा कालो रङ्गको थोप्ला थोप्ला हुने ।
तौल	: ५०-८० किलोग्राम
लम्बाई	: १.५ देखि २.२ मिटर
उचाई	: ४५ देखि ८० सेन्टिमिटर
आयु	: १२ देखि १६ वर्ष (गर्भावस्था ९० देखि १०५ दिन)
बच्चा	: एकपटकमा २-४ डमरू
आहारा	: मृग, बँदेल, बाँदर, कुकुर, बाखा, चराचुरुङ्गी, मुसा, किरा-फट्याङ्ग्रा आदि ।
बासस्थान	: तराइदेखि हिमालसम्मका वन, भाँडी तथा घासे मैदान
विचरण क्षेत्र	: १५-५० वर्ग कि.मी.

© NTNC/Arjun Gurung

नेपालमा चितुवा, हिउँ चितुवा र ध्वाँसे चितुवा गरी तीन प्रकारका चितुवा पाइन्छन्। यस खण्डमा हामीले चर्चा गर्न खोजेको चितुवा (Common leopard) को बारेमा हो। चितुवा तराइदेखि उच्च पहाडी क्षेत्रसम्म विचरण गर्ने र मानव-वस्ती वरपरपनि बाँच्न सक्ने जनावर हो। प्रायःजसो आहारा प्रजाति कम तथा मानवीय चाप बढि भएको क्षेत्रमा बस्ने हुँदा मान्छेसँग बढि द्वन्दमा पर्ने गरेको पाइन्छ। चितुवा स-साना भ्नाडिहरूमापनि लुक्न सक्ने तथा रुखमा सजिलै चढ्न सक्ने जनावर हो। शारिरीक हिसाबले मध्यम आकारको भएपनि चितुवा एक चतुर जनावर हो। यसले हतपत मान्छेलाई आक्रमण गर्दै तर तल दिइएका अवस्थामा भने यो आक्रामकपनि हुन सक्छ।

४.१. चितुवाले आक्रमण गर्ने अवस्था

- * जम्काभेट भएमा र चितुवाले भाग्ने ठाउँ वा मौका नपाएको अवस्थामा।
- * आराम गरिरहेको बेला मानिस अचानक पुगेर होहल्ला गरेमा वा जिस्काएको अवस्थामा।
- * शिकार खाईरहेको वा बच्चालाई खुवाइरहेको बेलामा अचानक मानिस पुगेमा।
- * सानो बच्चा साथमा भएको बेला पोथीहरू बढि आक्रामक हुन्छन्।
- * अचानक वाटो विराई गाउँ-शहर वा बस्तीमा पसेको अवस्थामा।
- * बुढो वा घाइते भई शिकार गर्न असक्त भएको अवस्थामा।
- * माउबाट छुट्टिएको र राम्ररी शिकार गर्न नसकेको अवस्थामा पनि मान्छेलाई आक्रमण गर्न सक्छ। चितुवाले हतपत वयस्क मानिसलाई आक्रमण गर्दै तर साना साना बच्चा-बच्चीहरूको लागि भने खतरा हुनसक्छ।

४.२. चितुवाले आक्रमण गर्ने तरिका

चितुवाले मान्छेलाई आक्रमण गर्ने तरिका बाघले आक्रमण गर्ने तरिकासँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ। चितुवा रुख चढ्न सक्ने भएकोले रुखबाट

पनि आक्रमण गर्नसक्छ । प्रायःजसो साँभ परेपछि घर र पँधेरा नजिक भाडिमा लुकेर बस्न सक्छ र मान्छे नजिक पुगेमा आक्रमण गर्नसक्छ । कहिलेकाहीं ख्याल, ढोका वा धुरीबाटपनि घरभित्र छिरेको पाईन्छ । साँभ परेपछि जङ्गल छेउछाउका बस्तीमा कुकुर, बाखा, बंगुर वा अन्य घरपालुवा जनावरको शिकारका लागि गाउँ पस्छ र यस्तो अवस्थामा साना केटाकेटी वा ठूलै मान्छेलाई पनि आक्रमण गर्नसक्छ । चितुवाले वयस्क मान्छेलाई आक्रमण गर्दा अगाडिको पञ्जाले समात्छ, मुखले टोक्छ र पछाडिको पञ्जाले चिथोर्छ ।

8.3. चितुवाको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

क) आक्रमण गर्नु अघि

- * जङ्गलमा हिँड्दा चितुवाको पाइला वा गन्ध याद गर्ने । ताजा पाइला देख्ने बित्तिकै वा चितुवाको गन्ध थाहा पाउने बित्तिकै सतर्क हुने र त्यस दिशामा नजाने ।
- * अन्य जनावरको संकेत (चित्तल, लङ्गुर, बादर वा चराहरूको आवाज) याद गर्ने । चितुवा वा बाघ देख्दा यिनीहरू कराएर संकेत दिन्छन् ।
- * जङ्गलको छेउछाउमा बस्ने मान्छेले राति आफ्नो घरको भ्यालढोका राम्ररी बन्द गर्ने ।
- * साँभमा घर बाहिर नबस्ने साथै राति घरबाट बाहिर ननिस्कने । निस्कनै परे सतर्क भएर होसियारीपूर्वक निस्कने ।
- * आफ्ना केटाकेटीलाई साँभ अबेरसम्म बाहिर खेल्न नदिने ।
- * जङ्गल छेउछाउका क्षेत्रमा बस्नेहरूले साँभ एकलै हिँडडुल नगर्ने ।
- * दिसा पिसाब गर्न जङ्गलमा नजाने ।
- * जङ्गल क्षेत्र वरीपरी बस्ने वासिन्दाले घरको वरीपरी घाँस, भाडी, बुट्यान नराख्ने । यस्तो भाडी, बुट्यानमा चितुवा लुकेर बस्न सक्छ ।
- * घर बाहिर आगो वा वत्ती बालेर उज्यालो राख्ने ।

ख) आक्रमण गर्ने अवस्थामा

- * आत्मरक्षाको लागि आक्रमण गर्नु अघि चितुवाले पनि बाघले जसरीनै गर्जने, कान लपक्क सुताउने, जमिनमा दवेर बस्ने र पुच्छर जोड्ने यताउता हल्लाउने गर्छ ।
- * मध्यम आकारको हुने हुँदा यसले हतपत वयस्क मान्छेलाई आक्रमण गर्दैन तर गर्न आइहाल्यो भने हात माथि उठाएर (हातमा भोला वा अन्य सामान भए अझ प्रभावकारी हुन्छ) जोड-जोडले हल्ला गर्ने । यसो गर्दा मान्छेको आकार अझै ठूलो देखेर चितुवा डराएर भाग्न सक्छ ।
- * चितुवाले आफूजति नै भारी शिकार बोकेर रख सजिलै चढ्न सक्ने तथा रखमा बाँदर समेत समात्न सक्ने जीव हो त्यसकारण आक्रमण गर्न आउँदा रख चढनु उपयुक्त हुँदैन ।
- * हातमा लौरो छ भने जोड-जोडले भुईँमा वा रखमा बजाउँ हल्ला गर्ने ।

ग) आक्रमण गरिसकेपछि

- * साथमा लौरो छ भने जोडले चितुवाको नाकमा हान्ने ।
- * चितुवाले पछाडिको पञ्जाले पेटतिर पनि चिथोर्न सक्ने हुँदा हातले आफ्नो टाउको र घाँटी जोगाउनुको साथै भुईँमा डल्लो पारि खुट्टाले पेटलाई जोगाउने प्रयास गर्ने ।
- * मान्छेलाई आक्रमण गरेको थाहा पाउने बित्तिकै यो खबर नजिकको गाउँहरूमा पनि यथाशिघ्र पठाउने, साथै निकुञ्ज, आरक्ष तथा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको कार्यालयहरूमा तुरुन्तै खबर गर्ने ।

© NTNC

भालु

नेपाली नाम	: भालु, काठे भालु
अंग्रेजी नाम	: Sloth Bear
वैज्ञानिक नाम	: <i>Melursus Ursinus</i>
शारीरिक बनोट	: बाक्लो कालो राँले ढाकिएको, छात्तीमा V आकारको सेतो भाग हुने
औसत तौल	: १२५-१४५ किलोग्राम
लम्बाई	: २.४ देखि २.६ मिटर
उचाई	: ८५ सेन्टिमिटर
आयु	: ४० वर्ष (गर्भावस्था ७ महिना)
बच्चा	: एकपटकमा १-२ बटा
आहारा	: मौसम अनुसारको विभिन्न जङ्गली फलफूल, धमिरा, कमिला आदि
बासस्थान	: तराई तथा चुरे क्षेत्रका साल वन, नदी, तटीय वन र घाँसे मैदान
विचरण क्षेत्र	: १०-१५ वर्ग कि.मी.

नेपालमा तीन प्रकारका भालु पाईन्छन् (काठे भालु, कालो भालु र खैरो भालु। खैरो भालु माथिल्लो हिमाली तथा हिमालपारिको क्षेत्रमा पाईन्छ। कालो भालु पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा पाईन्छ भने तराई क्षेत्रमा पाईने भालु काठे भालु (यसपछि भालु भनिएको) हो। भालु सर्वभक्षी जीव हो तर कमिला तथा धमिरा यसको मुख्य आहारा हो। मौसम अनुसारको विभिन्न जङ्गली फलफूलहरु पनि खाने गर्दछ। रुख चढ्न सिपालु हुने हुँदा अग्लो-अग्लो रुख चढी यसले मह वा चराचुरुङ्गीको फुलसमेत खाने गर्छ। गर्मी वा वर्षाको समयमा भालु गुफा वा दुलोमा बस्छ भने हिउँदको समयमा खुला जङ्गलमा बस्ने गर्दछ। सहवासको समय वा बच्चा साथमा भएको बेला बाहेक यो जनावर जङ्गलमा एकलै विचरण गर्छ। यिनीहरु रातिमा बढी सक्रिय हुन्छन् र दिनमा आराम गर्छन्।

यसले मानिसलाई भेट्यो भने कोपर्ने, चिथोर्ने गर्छ। साना बच्चा बाहेक जुनसुकै उमेरको भालुले पनि मानिसलाई आक्रमण गर्नसक्छ। भाले र पोथी दुवैले उत्तिकै आक्रमण गर्न सक्ने सम्भावना भए पनि बच्चा भएको पोथी बढी आक्रमक हुन्छ।

५.१. भालुले आक्रमण गर्ने अवस्था

- * जम्काभेट भएमा, जिस्क्याएमा।
- * माउसँग सानो बच्चा भएको अवस्थामा।
- * सहवासको समयमा, यस्तोबेला एउटा पोथीसँग चार-पाँचवटा भाले भेटिने गर्दछन्।
- * खाना खाइरहेको अवस्थामा (खासगरी धमिरा खाने बेलामा भुइँ खनेर टाउको, जीउ प्वालमा हुने हुनाले यसलाई भुवाट्टै देख्न मुश्किल हुन्छ भने यसले मान्छे नजिक आईपुगेपछि मात्र थाहा पाउँछ र यस्तो बेलामा आत्तिएर आक्रमण गर्ने सम्भावना प्रबल हुन्छ)।

- * मान्छे एकलै हिंडेको अवस्थामा ।

५.२. भालुले आक्रमण गर्ने तरिका

भालुले मानिसलाई देखेर आफू असुरक्षित महसुस गरेपछि पछ्याडिको दुई खुट्टाले जुरुक्क उभिएर चारैतिर हेर्छ, दुवै हात माथि उठाउँछ र थुक्छ । मुख लुकाएर फर्चा फर्चा, ट्वाक्-ट्वाक् गर्दै दाँत बजाएर आवाज निकाल्छ र मानिसलाई सोभै अनुहारमा पञ्जाले चिथोर्ने र मुखले टोक्ने, कोपर्ने समेत गर्छ ।

५.३. भालुको आक्रमणबाट बच्ने उपाय

- * भालुसँग जम्काभेट भएमा आफूसँग छाता छ भने भालुतिर फर्काएर छाता उघार्नु पर्दछ । छाता छैन भने रुमाल वा लुगाले आफ्नो अनुहार छोप्नुपर्छ किनकी भालुले सामान्यतया अनुहारमा आक्रमण गर्ने गर्छ ।
- * भालुले आक्रमण गर्दा ओरालो ठाउँ छ भने ओरालोतिर दौडाने । भालुको शारीरिक वनावटको कारण ओरालोतिर भर्दा उसलाई अष्टयारो हुन्छ ।
- * खसी, बाख्रा वा वन बोका जस्तो आवाज निकालेर कराउने । यस्तो आवाज सुनेर भालु भाग्छ भन्ने विश्वास छ ।
- * भालु आक्रमण गर्न आयो भने कापे लौरो (Y आकारको) ले भालुको घाँटीमा च्यापेर धकेल्ने ।
- * भालुले आक्रमण गर्न आयो भने लट्टी भुईँमा बजार्ने वा भालुले हात उठाएर आउँदा हात वा नाकमा हिर्काउने । यसको नाक अति संवेदनशील हुने भएकोले नाकमा हिर्काउँदा भालु तुरुन्तै भाग्छ ।
- * मसिनो वा पातलो रुखमा भालुलाई चढ्न गाह्रो हुन्छ, त्यसैले मसिनो वा पातलो रुखमा चढ्ने ।
- * आगो बालेर तर्साउने ।
- * आक्रमण गर्न आउने अवस्थामा भाग्यो भने भन् लखेट्छ । त्यसैले उसँग प्रतिकार गर्ने ।

खण्ड-३

अन्य वन्यजन्तुहरू

६.१. गौरीगाई (Gaur, *Bos gaurus*)

नेपालमा चितवन, पर्सा र उदयपुरको त्रियुगा वन क्षेत्रमा मात्र गौरीगाई पाइन्छ। प्रायःजसो यिनीहरू मान्छे देखेर भाग्छन् तर एकलै हिंड्ने भालेहरू र बच्चा सहितको माउहरू बढि आक्रामक हुन्छन्। रातो तथा चम्किलो लुगा लगाएको देखेमा पनि यिनीहरू आक्रामक हुन्छन्। आक्रमण गर्दा वेगले दौडेर आई गोरुले जस्तै टाउको र सिङ्गले आक्रमण गर्छ। गौरीगाईको आक्रमणबाट जोगिन रुख चढ्ने, बाङ्गो टिङ्गो गरेर भाग्ने, लुगा वा अन्य वस्तु फ्याँक्ने (यसो गर्दा लुगामा भुल्छ) र लठ्ठीले भुईँमा बजार्ने गर्नुपर्छ।

६.२. अर्ना (Arna, *Bubalus arnee*)

नेपालको कोशीटप्पु क्षेत्रमा मात्र अर्ना पाईन्छ। वि.सं. २०७३ (सन् २०१७) मा कोशी टप्पुबाट १५ वटा अर्ना चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा स्थानान्तरण गरी अर्नालाई यसको ऐतिहासिक वासस्थानमा पुर्नस्थापित गरिएको छ। प्रायः जसो यिनीहरु मान्छे देखेर भाग्छन् तर एकलै हिँड्ने भालेहरु र बच्चा सहितको माउहरु बढि आक्रामक हुन्छन्। आक्रमण गर्दा वेगले दौडेर आई राँगो वा भैसीले जस्तै टाउको र सिङ्गले आक्रमण गर्छ। अर्नाको आक्रमणबाट जोगिन रुख चढ्ने, बाझो टिङ्गो गरेर भाग्ने, लुगा वा अन्य वस्तु फ्याँक्ने (यसो गर्दा लुगामा भुल्छ) र लड्थिले भुईँमा बजार्ने। अर्नाले लखेट्न आए पानीमा जानु हुँदैन।

६.३. निलगाई (Blue bull, *Boselaphus tragocamelus*)

निलगाई मानव बस्ती नजिक बस्ने हुँदा मान्छेप्रति आक्रामक भएको भेटिँदैन। तर कहिलेकाँही आत्तिएको बेला वा रिसाएको बेला आक्रमण गर्न सक्छ। आक्रमणबाट घाइते हुने र मृत्युसमेत हुन सक्छ। भालेले दौडेर आएर सिङ्गले हान्ने तथा पोथीले पछाडिको खुट्टाले हान्ने गरेको पाईन्छ। आक्रमणबाट जोगिन रुख चढ्ने, बाडो टिङ्गो गरेर भाग्ने, लुगा वा अन्य वस्तु फ्याँक्ने (यसो गर्दा लुगामा भुल्छ) र लट्टीले भुँईमा बजार्ने।

६.४. बँदेल (Wild Pig, *Sus scrofa*)

बँदेल नेपालको तराईदेखि तल्लो हिमाली भागसम्म प्रचुर मात्रामा पाइन्छ। रिसाएको बेला यिनीहरू धेरै आक्रामक भई मान्छे मार्ने वा घाइते बनाउन सक्छन्। बच्चा सहितका माउहरू, वयस्क भालेहरू तथा घाइते भएको अवस्थामा बँदेलहरू धेरै आक्रामक हुन्छन्। आक्रमण गर्दा वेगले दौडेर कराउँदै आई दाह्राले जोडले हान्ने र दाँतले टोकने गर्छन्। आक्रमणबाट जोगिन लक्ष्मी भुईमा बजारेर जोडले कराउने। आक्रमण गर्न आईहाल्यो भने बाझो टिङ्गो गरेर भाग्ने, लुगा वा अन्य वस्तु फ्याँक्ने, रूख चढ्ने वा ठुलो रूखको आड लिएर छल्ने र भाग्ने। बस्ती वरपर आइरहने हुँदा प्रायः मानिसहरूले खेतबारी जोगाउन वा मासुको लोभमा लखेट्ने तथा समाल्ने प्रयास गर्दा धेरै मानिसहरू घाइते भएको उदाहरण प्रशस्तै पाइन्छ।

© NTNC/Santosh Bhattarai

६.३. मगर गोही (*Crocodylus palustris*)

नेपालमा दुई प्रजातिका गोही (मगर र घडियाल) पाइन्छन् तर मगर गोही मात्र मान्छे वा अन्य जनावरप्रति आक्रामक हुन्छ । मगर गोही नेपालका मुख्य नदिहरू (कोशी, राप्ती, नारायणी, बबई, कर्णाली, मोहना र महाकाली आदि) र ताल तलैयाहरूमा पाइन्छन् । मगर गोही जमीनमा गएर समेत शिकार गर्ने गरेको पाइन्छ । अण्डा पार्ने मौसममा गुँड तथा अण्डा जोगाउन पोथीहरू आक्रामक हुन्छन् । भोकाएको बेला तथा शिकार गर्ने बेला पानीमुनि वा भाडीमा लुकेर बस्छन् र एक्कासी फ्रन्टेर आक्रमण गर्छन् । प्रायःजसो आक्रमण गरेपछि पानीमा लगेर डुबाएर मार्ने गर्छन् । गोहीको आक्रमणबाट बच्न गोही भएको स्थानमा लुगा धुने, नुहाउने, पौडि खेल्ने, खोला तर्ने जस्ता कार्य गर्नु हुँदैन । गोही भएको स्थान (तालको छेउछाउ, नदी किनार) बाट हिँड्दा गोहि घसेको चिन्हहरू याद गर्ने र होशियार भएर हिँड्ने । गोहिले समाति हाल्यो भने त्यसको आँखामा घाँचेने वा त्यसको मुखभित्र घाँटिसम्म पुग्ने गरि हात घुसाउने । यसो गर्दा गोहिलाई अप्ठ्यारो हुन्छ र मानिसलाई छोड्न सक्छ । पानीमा गोहिले आक्रमण गर्न आयो र केही उपाय छैन भने पानी मुनी डुबुक्की लगाउँदा आक्रमण गर्न सक्ने जोखिममा केही कम हुन सक्छ ।

६.६. ध्वाँसे चितुवा (Clouded Leopard, *Neofelis nebulosa*)

ध्वाँसे चितुवा धेरै लजालु स्वभावको मध्यम आकारको बिरालो प्रजाति हो। अन्य बिरालो प्रजाति जस्तै यो पनि रातिमा सक्रिय हुन्छ। यसले रुखमा धेरै समय बिताउँछ भन्ने विश्वास रहेको छ। मान्छेसँग यिनीहरुको सम्पर्क कम हुन्छ। यिनीहरु मान्छे देखेमा आफै लुक्ने, तर्कने गर्छन्। तर कुनै कारणले घर गोठमा परेर थुनिएमा जिस्क्याउने, लखेट्ने वा समात्ने गर्न हुँदैन। यसो गर्दा आत्तिएर टोक्ने र चिथोर्ने गर्न सक्छन्। फ्याल, ढोका खुल्ला छाड्यो भने यो अँध्यारो भएपछि आफै निस्केर जान्छ। तर घाइते वा अशक्त रहेको थाहा भएमा सम्बन्धित निकायमा जानकारी गराई ज्ञान र सीप भएको मान्छेलाई मात्र उद्धार गर्न लगाउनु पर्छ।

६.७. मृगहरू

जरायो, चित्तल, बाह्रसिङ्गा, लगुना र रतुवा जस्ता मृगहरू मान्छेलाई हतपत्त आक्रमण गर्दैनन् तर असुरक्षित महशुस गरेको बेला, आत्तिएर भाग्ने क्रममा सिङ्गा तथा खुट्टाले हान्दा मान्छे घाइते हुन सक्छ। चित्तलको आक्रमणबाट मान्छेको मृत्यु भएको पनि रेकर्ड छ। त्यसैले सजगता अपनाउनु जरुरी हुन्छ। यस्ता जनावरसँग निश्चित दुरी कायम राख्नुपर्छ। आक्रमण गर्न आएको अवस्थामा लट्टी भुईँमा बजारेर जोड जोडले कराउने गर्नुपर्छ।

६.८. साना बिरालो प्रजातिहरू

जंगली बिरालो, मलाहा बिरालो, चरीबाघ आदि रातीमा सक्रिय हुने हुनाले यी जनावरहरूसँग हत्तपत्त जम्काभेट हुँदैन। यिनीहरू लजालु प्रकृतिका हुन्छन् र मान्छे देखेमा आफै लुक्छन् र तर्किन्छन्। तर कुनै कारणले घरगोठमा परेर थुनिएमा जिस्क्याउने, लखेट्ने वा समात्ने गर्नुहुँदैन। यसो गर्दा आत्तिएर टोक्ने र चिथोर्ने गर्न सक्छन्। झ्याल, ढोका खुला राखी रात परुन्जेल छाडेपछि आफै जान्छन्। तर घाईते वा अशक्त रहेको थाहा भएमा सम्बन्धित निकायमा खबर गरि ज्ञान र सीप भएको मान्छेलाई मात्र उद्धार गर्न लगाउनुपर्छ। यस्ता जनावरले टोकेमा वा चिथोरेमा रेबिज लगायतका रोगहरू मानिसमा सर्ने खतरा हुन्छ। त्यसैले बेलैमा खोप लगाउनु जरुरी हुन्छ।

६.९. कुकुर प्रजातिहरू

हुँडार, जँगली कुकुर, स्याल तथा फ्याउरो कुकुर प्रजातिका जनावर हुन् । कुकुर प्रजातिका यी मध्यम आकारका मांशाहारी जनावरहरू मान्छेप्रति त्यति आक्रामक हुँदैनन् तर बिरामी (रेबिज) भएको बेला मान्छेलाई तथा अन्य जनावरलाई समेत आक्रमण गर्छन् । जँगली कुकुर भने समुहमा हिँड्ने र कुशल शिकारी भएकाले आक्रमण गर्न सक्छन् । घाईते तथा बच्चाहरू देखेमा सम्बन्धित निकायमा खबर गर्नुपर्छ । सीप तथा तयारी बिना समात्ने वा नियन्त्रणमा लिने प्रयास गर्नुहुँदैन । यसो गर्दा यिनीहरू भन् आक्रामक हुन सक्छन् । यिनीहरूबाट जोगिन धेरै नजिक नजाने, शिकार गर्न तथा खान लागेको बेला नबिथोल्ने, बिरामी जस्तो देखेमा नजिक नजाने र सम्बन्धित निकायमा खबर गर्ने गर्नुपर्छ । आक्रमण गर्न आईहाले कराएर वा लौरोले लखेट्नुपर्छ । यस्ता जनावरले टोकेमा रेबिज लगायतका रोगहरू मानिसमा सर्ने खतरा हुन्छ । त्यसैले यी जनावरहरूले टोकिहालेमा यस्ता रोगबाट जोगिन बेलैमा खोप लगाउनु जरुरी हुन्छ ।

६.१०. अन्य साना स्तनधारी

दुम्सी, न्याउरी मुसा, छुचुन्द्रा, चमेरो, निरविरालो, रतेल, मलसाँत्रो साना स्तनधारी जनावरहरु हुन् ।

दुम्सी प्रायः रातीमा निस्कन्छ र मान्छे देखेमा भागछ वा लुक्छ । यसलाई चलाउनु वा जिस्क्याउनु हुँदैन । यसो गरेमा रिसाएर आफ्नो काँडाहरुले ठाडो पारेर खन्-खन् बजाउँदै उल्टो दौडेर आएर आक्रमण गर्नसक्छ । काँडाले घोचेर घाउचोट लाग्ने तथा आँखा समेत फुट्न सक्छ । यसको काँडामा पछ्याडितिर फर्केको साना साना हुकहरु हुन्छन् जसले गर्दा विभेपछि निकाल्न मुस्किल हुनुको साथै हलचल गर्यो भने ती काँडाहरु अझै भित्र घुस्दै जान्छन् । यसको काँडा विभेर चितुवाहरु समेत मरेको घटनाहरु छन् ।

प्रायःजसो साना स्तनधारीहरु (न्याउरी मुसा, मुसा, छुचुन्द्रा, चमेरा आदि) मान्छेलाई आक्रमण गर्दैनन् तर समात्ने, जिस्क्याउने गर्दा वा भुलवश कुल्चिएमा आक्रमण गर्न सक्छन् । यिनीहरुको आक्रमणबाट सामान्य घाउ चोट लाग्ने तथा विभिन्न किसिमका रोगहरु (रेबिज, प्लेग आदि) सँगै सम्भावना रहन्छ । त्यसैले यी जनावरहरुले टोकिलेमा यस्ता रोगबाट जोगिन बेलायमा खोप लगाउनु जरुरी हुन्छ ।

© NTNC/Pabitra Gotame

६.११. सर्पहरू

सबै सर्प विषालु हुँदैनन् । नेपालमा हालसम्म करीब ८० प्रजातिका सर्पहरू रेकर्ड गरिएका छन् । जसमध्ये २२ प्रजातिका सर्पहरू मात्र विषालु हुन्छन् । तीमध्ये तराईमा पाउने राजगोमन (किडकोब्रा), गोमन (कोब्रा), करेत र बाघे सर्प वा सुस्कार (रसेल्स भाइपर) अति विषालु (घातक) प्रजाति सर्पहरू हुन् । सर्पहरूलाई नचलाएसम्म उनीहरूले मान्छेलाई टोक्दैनन्, आक्रमण गर्दैनन् । निम्न अवस्थामा सर्पले आक्रमण गर्न सक्छन् ।

- नदेखेर कुल्चेमा वा नजिक पुगेमा
- जिस्क्याएमा वा समाउने प्रयास गरेमा

सर्पले डस्दैमा मान्छे मरिहाल्दैन। यसको असर सर्पमा भएको विषको मात्रा तथा मान्छेको शरीरमा कति विष पस्यो र उक्त व्यक्तिको प्रतिरोधात्मक क्षमता कति छ त्यसमा भर पर्छ। यस अनुसार डाबर तथा फोका आउने (एलर्जी हुने), सुनिने, टिटानस हुन सक्ने र मृत्यु समेत हुन सक्छ। घाउबाट रक्तश्राव हुने, सुनिने र रातो हुने तथा पोल्ने हुन सक्छ। विष लागेपछि पेट बाउँडेर बान्ता हुन सक्छ।

करेत र गोमन प्रजातिको सर्पले डस्दा आँखाको ढकनी लत्रने, हेराई एकोहोरो हुने र लडिने हुन्छ। दृष्टि धमिलो तथा एक भन्दा बढि आकृति देख्ने हुन सक्छ। मुखबाट फिँज वा च्याल निस्कन सक्छ। श्वासप्रश्वास र नाडीको चाल अनियन्त्रित हुन सक्छ साथै पक्षघात (Paralysis) पनि हुन सक्छ। समयमै उपचार नपाएको खण्डमा फोक्सो र हृदयले काम गर्न बन्द भई मृत्यु हुने प्रबल सम्भावना रहन्छ।

भाइपर प्रजातिको सर्पले डस्दा डसेको ठाँउ अत्याधिक सुनिने र दुख्ने हुन्छ। समयमै उपचार नपाए रगत पातलो भई आँखा, नाक, कान, गिँजा जस्ता संवेदनशिल अंगहरूबाट रक्तश्राव भएर अथवा रगत बाक्लो भई रक्तनलीमै जमेर हृदयघात भई मृत्यु हुने सम्भावना बढि हुन्छ।

क) बच्ने उपाय

सर्पको टोकाई आक्रमण नभई दुर्घटना हो। त्यसैले सावधानी अपनाइयो भने यसबाट बच्न सकिन्छ। सर्पको टोकाईबाट बच्न निम्न कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ।

- ⇒ घर वरिपरि भाडि नराख्ने। मडितेल, फिनेल आदि घर वरपर छर्कने।
- ⇒ घर, आँगन सफा राख्ने तथा सामानहरू (दाउरा र ढुङ्गामुढा) व्यवस्थित गरेर राख्ने जसले गर्दा सर्प र यसका आहाराहरू (मुसा, भ्यागुता) बस्ने र लुक्ने ठाउँ

नपाओस् ।

- ⇒ तुलसी, बोभ्रो, सर्पगन्धा जस्ता विरुवाको वरिपरि सर्प आउदैन भन्ने विश्वास छ । त्यस्तै पिना, काठको धुलो वा धानको भुस वाल्यो भने पनि सर्प आउदैन भन्ने विश्वास छ ।
- ⇒ रातीमा टर्चलाईट बालेर हिँड्ने । अनिवार्य रूपमा टोपी, पुरा बाहुला भएको लुगा तथा बुट जुता लगाएर हिँड्ने ।
- ⇒ सुत्ने बेला सिरक, डसना टकटकाएर सुत्ने, भुल प्रयोग गर्ने ।
- ⇒ उपचारको लागि नजिकमा भएको सर्पदंश उपचार केन्द्रबारे जानकारी राखि राख्ने र जतिसक्दो चाँडो पुऱ्याउने ।
- ⇒ सर्प समात्न परेमा चोके लठी वा स्टिलको सर्प समात्ने लौरोको सहयोगले घाँटिमा समात्ने । अजिँगरलाई समात्दा टाउको र पुच्छर दुवैतिर समात्ने ।
- ⇒ समातेको सर्पलाई बोराभित्र, कपडाको भोलामा वा हावा छिर्ने डिब्बामा राख्ने ।

ख) सर्पले टोकेमा प्राथमिक उपचार

- ⇒ सर्पले टोकेमा घाईते आत्तिएमा रक्तसञ्चार तिब्र हुन गई विषको प्रभाव धेरै छिटो पर्न सक्छ । त्यसैले हतोत्साहीत नहुनुहोस्, साँढै पीर नगर्नुहोस् । सबै जसो सर्पहरु विषालु हुदैनन् । श्वास-प्रश्वास रोकिएको भए जानकार व्यक्तिबाट कृतिम श्वास-प्रश्वास दिनुहोस् ।
- ⇒ दाँतको डोब हेर्नुहोस् । टोकेको घाउ साबुन पानीले सफा गर्नुहोस् ।
- ⇒ घडि, चुरा, पाउजु, पोते पेंटी, औठीजस्ता वस्तुहरु खोलिदिनुहोस् ।
- ⇒ सर्पलाई समाउन वा मार्न खाजेर अर्को डसाइको खतरा नमोल्नुहोस् । सर्पलाई खोज्ने भनेर उपचारको लागि ढिला नगर्नुहोस् ।
- ⇒ सर्पदंश भएको हात-खुट्टालाई वा अंगलाई एउटा 'स्प्लीन्ट वा 'स्लीडको सहायताले अचल बनाउनुहोस् र त्यसलाई स्थीर राख्नुहोस् । विरामीलाई हलचल गर्न नदिएर बसाएर वा सुताएर राख्नुहोस् । हात-खुट्टामा टोकेको

भए मुटुको सतहभन्दा तल पर्ने गरी राख्नुहोस् ।

- ⇒ नदौडनुहोस् । मद्दतको लागि गुहार्नुहोस् । तत्कालै (खासगरी मोटर गाडीबाट) विष प्रतिरोधात्मक औषधि उपलब्ध हुने नजिकैको स्वास्थ्य केन्द्रमा लैजान लगाउनुहोस् । मोटरसाइकलको प्रयोगले समय बचाउन सहयोग गर्छ ।
- ⇒ विषालु सर्पले डसेको ठाउँमा काट्ने, चुस्ने र आगोले डाम्ने काम नगर्नुहोस् । रगतमा मिसिईसकेको विष चुस्दैमा बाहिर आउँदैन बरु घाउ वरिपरि हुनसक्ने विषले चुस्ने मान्छेलाई असर गर्न सक्छ ।
- ⇒ जडिबुटिहरू, रसायनिक पदार्थहरू, वरफ/चिसो पोकाहरू वा विजुलीको भट्का लगाएर उपचार गर्ने काम नगर्नुहोस् । धामी भक्तीमा लगेर समय बर्बाद नगर्नुहोस् । प्रारम्भिक अवस्थामा खुर्सानी खाएर सर्पले डसेको ठिक हुँदैन, यसले त पेट पोलेर उपचारमा भन् बाधा पुऱ्याउँछ । कुखुराको मलद्वार डसेको ठाउँमा लगाउँदा विष चुस्छ भन्ने धारणा गलत हो ।

सन्दर्भग्रन्थ

1. *The book of Indian animals*. S.H. Prater 1971. Bombay Natural History Society.
2. *The Asian Elephant : Ecology and Management*. R. Sukumar. 1989, Cambridge University Press.
3. *Wild Mammals of Nepal*, H.S. Baral & K.Shah, 2008. Himalayan Nature.
4. *Wildlife Wealth of India(Resource Management)*. T.C. Majpuria (eds). 1990.
5. *The Ecology and behavior of Greater One horned rhinoceros* A.W. Laurie. 1978. Ph.D. Dissertation. University of Cambridge. UK.
6. *Population ecology of Greater One horned rhinoceros (Rhinoceros unicornis) with particular emphasis on habitat preference, food ecology and ranging behavior of a reintroduced population in royal Bardia National Park in lowland Nepal*. S.R. Jnawali. 1995. Ph.D. Dissertation. Agricultural University. Norway.
7. *The homerange, feeding habitats and social organization of sloth bears (Melursus ursinus) in Royal Chitwan National Park, Nepal*. A.R. Joshi. 1996. Ph.D. Dissertation. University of Minnesota USA.
8. *Dispersal, communication and conservation strategy for the tiger (Panthera tigris) in Royal Chitwan National Park, Nepal*. 1984. J.L.D. Smith. Ph.D. Dissertation. University of Minnesota. USA.
9. *The Wildlife (Magazine of Wildlife and Environment) May-2022 Vol. 4, No. 1, Issue 6*.
१०. बाघ अध्ययन निर्देशिका, श्री महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष, २०५६
११. गुलदारो के बढ़ते आतंक से कैसे बचा जाए-भारतीय वन्यजन्तु संस्थान, देहरादून

सम्पर्क

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र

रत्ननगर नगरपालिका-६ सौराहा, चितवन नेपाल

फोन: +९७७-५६-५८००६२ र ५८०१५३ फ्याक्स: +९७७-५६-५८०१३०

Contact

National Trust for Nature Conservation Biodiversity Conservation Center

Ratnanagar Municipality-6, Sauraha, Chitwan, Nepal
Phone: +977-56-580062/580153 Fax: +977-56-580130
Email: bcc@ntnc.org.np Website: <http://ntnc.org.np>

